

El micvé de la darrera sinagoga medieval de Girona

Silvia PLANAS,¹ *Joel COLOMER*,² *Jordi SAGRERA*,³ *Jordi VIVO*³

1. Museu d'Història dels Jueus, Girona
2. Culturània, S. C.
3. Universitat de Girona

Rebut: 20.03.2016 — Acceptat: 26.12.2016

Resum. L'any 1415, la comunitat jueva de Girona es veié obligada a recloure's a l'interior d'un recinte segregat físicament per mitjà d'un mur. A l'interior d'aquest call reduït, l'aljama instal·là la tercera i última sinagoga, que s'ha situat, gràcies a la informació continguda en documents d'arxiu, en part de l'espai que actualment ocupa el Centre Bonastruc çà Porta. Per tal de documentar més i millor els espais físics i el llegat patrimonial de la comunitat jueva gironina, des de l'Ajuntament s'han endegat diverses campanyes d'excavacions a l'indret. Les darreres que s'hi han dut a terme, els anys 2014 i 2015, han posat al descobert un conjunt d'estructures que s'han pogut posar en relació amb un micvé (bany ritual jueu). A partir de totes les evidències documentals conservades, s'ofereix una reconstrucció de com devien ser les dependències associades al bany ritual i la seva història en el decurs del segle xv.

Paraules clau: arqueologia, sinagoga, micvé, Girona, segle xv

The mikveh of Girona's last medieval synagogue

Abstract. In 1415, Girona's Jewish community was confined to an enclosure physically separated from the rest of the city by a wall. It was in that scaled-down Jewish

Correspondència: Joel Colomer i Casamitjana. Culturània S. C. Carrer de la Força, 13, pral. 1a. E-17004 Girona. UE. Tel.: 00 34 972 092 503. A/e: joel@culturania.net.

quarter that the *aljama* (a Spanish term of Arabic origin used in old official documents to designate self-governing communities of Moors and Jews living under Spanish rule) established Girona's third and last synagogue. Archive documents show that it stood on part of what is now the site of the Bonastruc ça Porta Centre. In the interests of having a more comprehensive and accurate record of the Jewish community's physical spaces and heritage, Girona City Council has organised various archaeological excavations at the spot in question. The most recent digs, which took place in 2014 and 2015, unearthed several structures associated with a mikveh (ritual bath). Drawing on all the surviving documentary evidence, we describe how those structures must have been and trace their history over the 15th century

Keyboards: archaeology, synagogue, mikveh, Girona, 15th century

1. Introducció

«Beneït siguis tu, Senyor, Rei de l'univers, que ens has santificat amb els preceptes i ens has ordenat la immersió.»¹

Aquest és el fonament del ritual de purificació prescrit pel judaisme, que impera en la comunitat jueva de Girona durant tota la seva existència, talment com en tota altra comunitat jueva del seu temps i entorn; talment, també, com en les comunitats ortodoxes de l'actualitat.

Només partint de la necessitat de purificació ritual que s'aconseguirà gràcies a la immersió en l'aigua del micvé o bany ritual podrà ser entesa una part important de la realitat material de la vida jueva a la nostra ciutat durant l'edat mitjana. Per a viure segons la Llei, per a complir amb els *mitsvot* («manaments») com a bons jueus i jueves, per tal de seguir i interpretar correctament els preceptes divins que menen a una vida justa i honesta segons està escrit, els membres de la comunitat jueva de Girona s'havien d'assegurar que disposarien d'un espai amb un bany alimentat d'aigua viva, que permetés la immersió ritualitzada i purificadora prescrita per la Llei.²

1. Benediccions de la *tevilà* (*siddur*).

2. El ritual de purificació en el micvé implica la immersió total del cos (nu, net, i lliure de qualsevol element que impedeixi la circulació de l'aigua per tot el cos) tres vegades seguides, en la cerimònia anomenada *tevilà*. L'aigua del bany ritual ha de ser aigua viva, procedent d'una font natural (riu, pluja, corrent subterrani...) i no pot ser, en cap cas, manipulada o conduïda artificialment, ja que això la impurificaria i invalidaria la immersió.

Arreu de l'Europa occidental i mediterrània, les comunitats jueves de l'edat mitjana varen ocupar un lloc delimitat en el si de la societat cristiana; aquest estava definit per les pròpies lleis cristianes i es materialitzava en els espais comunitaris jueus, allà on la comunitat podia viure complint els rituals i les tradicions judaïques, i observant les lleis pròpies del judaisme. Eren els indrets per excel·lència on jueus i jueves medievals vivien la seva condició de jueu, segons l'expressió afortunada de Claude Denjean en el títol d'un dels seus articles.³

És per això que les comunitats jueves es varen instal·lar en barris propis, els calls, en els quals podien tenir els edificis i espais que els permetien viure seguint els preceptes de la llei mosaica. Aquells edificis gairebé sempre s'establiren seguint un mateix ordre: 1. Micvé, 2. Sinagoga, 3. Almoina (*heqdeix*) i 4. Escola (*Talmud Torà*). Així era a Montpeller, a Perpinyà, a Besalú, a Barcelona..., i així va ser, també, a Girona, durant els segles de vida jueva a la ciutat.

Amb tot això, es fa evident que per a estudiar i interpretar correctament la història jueva de la nostra ciutat és important poder determinar l'entorn físic i material en el qual aquesta història es va desenvolupar; igualment, és important poder saber on s'ubicaven, i com eren, els llocs on jueus i jueves gironines varen viure segons la seva prescripció legal i religiosa, i en els quals varen implementar i desenvolupar la seva estructura comunitària.

En qualsevol entorn comunitari jueu hi ha un espai que és el principal protagonista, i que per la seva importància i transcendència domina pel damunt dels altres: el bany ritual o micvé. Tal com afirma Carol Iancu, és fonamental entendre la importància fundadora del micvé, un element de base per a la comunitat religiosa, que se situa fins i tot abans i per davant de la construcció de la sinagoga, abans i pel damunt de qualsevol altre espai comunitari.⁴

El micvé, i amb ell, l'ús ritual i purificador de l'aigua, és una pauta bàsica en el cicle vital de les dones jueves. És evident que la prescripció religiosa abasta tots els membres majors d'edat de la comunitat, és a dir, que és prescriptiu tant per als homes com per a les dones, però també ho és que són les dones les que, per condicions físiques i biològiques, manifesten regularment períodes d'impuresa que cal eliminar amb l'aigua purificadora del micvé.⁵ La immer-

3. DENJEAN, «Vivre sa judéité à Puigcerdà de 1260 à 1348».

4. HUSER, «L'ensemble culturel juif médiéval de Montpellier», p. 2.

5. La dona jueva és considerada impura (*niddà*) per la Llei en els moments en els quals el seu cos no pot complir la funció inicial i original per al qual fou creat, la reproducció; així, és *niddà* durant el període menstrual i durant un temps després del part (quaranta dies si l'infant

sió ritual prescriptiva, en els moments justos del cicle vital, permet a la dona renovar-se, renéixer i presentar-se a l'espòs amb la puresa necessària per a activar el misteri de la creació de la vida.

Hi ha, en paraules d'Angela Scandalianto,⁶ un binomi clau que permet copsar amb claredat la vida de les dones jueves en les societats tradicionals; és el binomi de puresa i fertilitat. La purificació garanteix la santedat de la concepció, i aquesta garanteix, al seu torn, el compliment del precepte diví de la procreació: «Sigueu fecunds i multipliqueu-vos, ompliu la terra i domineu-la».⁷

En un entorn com el de la Girona de l'edat mitjana, el micvé era fonamental per a poder fer realitat la vida jueva, per a forjar l'estructura comunitària i per a fomentar el compliment de la Llei. Angela Scandalianto afirma que, segons les lleis jueves, els banys rituals eren fins i tot més importants que la sinagoga, i així ho escriu a «I bagni ebraici: l'esempio di Siracusa» (2005). De fet, tal com afirma Aryeh Kaplan, si no existia el micvé, no podia existir, tampoc, l'estatus formal de comunitat.⁸

2. Els banys rituals jueus de Girona

A partir de l'estudi dels documents dels arxius, amb la interpretació historiogràfica i segons les dades arqueològiques, s'ha pogut constatar que la comunitat jueva de Girona va tenir sempre, al llarg de tota la seva història, un micvé on realitzar la purificació ritual; es tracta d'un espai d'aigua que alguns documents anomenen «el bany de les dones», on les jueves recuperaven la puresa que havien perdut durant el cicle menstrual, o durant l'embaràs i el part, i es preparaven per a perpetuar la vida a través de la concepció i de la procreació.

El micvé més antic documentat a la ciutat és del segle XIII, i presenta una ubicació curiosa, sorprenent, ja que es trobava dins dels banys públics, ocupant una de les estances llogada expressament per la comunitat jueva per a ser usada com a bany ritual o micvé. Així ho especifica el *responsum* de rabí Salomó ben Adret de Barcelona, RaIXBA, adreçat a la comunitat de Girona a la

és nen, setanta si és nena). També s'ha de purificar ritualment abans de mantenir relacions sexuals, destinades, sempre segons el judaisme, a la procreació.

6. SCANDALIATO, «I bagni ebraici: l'esempio di Siracusa», p. 399.

7. Gènesi 1,28.

8. KAPLAN, *Le acque dell'Eden*, p. 13-14.

darrerieria del segle XIII.⁹ El perquè la comunitat usava un espai públic, i no pas estrictament jueu, situat fora del call, com a lloc on poder acomplir amb la purificació ritual, és un misteri que caldrà resoldre a la llum de nous documents i de noves interpretacions històriques.

Al segle XIV, la comunitat jueva de Girona va experimentar el seu moment de més gran esplendor, demogràfica i social; abans de l'any 1348 la formaven prop de vuit-centes persones; en aquell moment, el call va assolir les seves més grans dimensions: abastava les dues bandes de l'actual carrer de la Força, s'escampava per múltiples carrerons i tenia una sinagoga de dimensions considerables, amb diferents estances i departaments, inclosa una escola destinada a les dones, «schola Iudearum Gerundae»,¹⁰ una dada que pot fer pensar en alguna mena d'espai destinat al ritual religiós exclusivament femení. En aquell moment, en aquell call gran i important, el micvé era un espai annex a la sinagoga, s'ubicava arran de la muralla de les Ballesteries i s'alimentava amb l'aigua del riu Onyar. Els documents s'hi refereixen com la «domo balneorum aliame Iudeorum Gerunde».¹¹ Encara avui, a l'interior d'una de les cases que s'aixequen entre els actuals carrers de les Ballesteries i de la Força, s'hi observen estructures que, a partir de l'estudi arqueològic i documental, han estat identificades com l'espai comunitari i ritual que va utilitzar la comunitat jueva de Girona en el segle XIV i durant les primeres dècades del XV.

A partir dels anys vint del segle XV les coses varen canviar, i molt. Des del final del segle XIV les constants mesures discriminatòries per part de la societat cristiana havien anat provocant canvis estructurals en la vida diària i en el comportament comunitari i ritual de la comunitat jueva que s'adscivia al seu entorn i que s'acollia i vivia, al capdavant, subjugada a la seva llei.

Al llarg dels darrers anys del segle XIV i inici del XV, a causa de les crisis socials, de la malvestat econòmica i de la tensa situació política, la sort de les comunitats jueves establertes en els regnes cristians va empitjorar a marxes forçades. La situació de la comunitat jueva dins la Girona cristiana va començar a canviar de manera dràstica. El call va ser atacat i destruït massivament l'es-

9. FELIU, «Salomó ben Adret, mestre de la llei jueva», p. 65-66.

10. ARXIU Històric de Girona (a partir d'ara AHG), Notarials, Girona-5, vol. 404, f. 67r-v (PLANAS I MARCÈ, «Nuevos datos sobre las sinagogas de Girona», p. 502).

11. ARXIU Comarcal Històric d'Olot (ACO), Notarials, Besalú, Pere Mallorques, Liber, reg. 62, 1343-1344, f. 57r-60v. 4 març 1344 (CANAL *et al.*, *La forma urbana del call de Girona*, p. 25).

tiu del 1391;¹² el 1415, com a resultat de la disputa de Tortosa, la sinagoga va ser clausurada; reoberta el 1416 per ordre de la reina Maria, va tornar a ser closa, de manera definitiva, el 1420.

No serà, però, fins al 1434 que la comunitat jueva adquirirà uns horts i uns patis, qualificats de *rònecs* en el document,¹³ per tal d'aixecar-hi una nova estructura comunitària, un espai sinagoga constituït amb tota probabilitat a partir d'un element base i fonamental: el micvé. Els immobles van ser comprats pels dirigents de l'aljama Bonastruc des Mestre, Astruc Aninay i Bonastruc Jucef el dia 10 de novembre de 1434. S'ubicaven al bell mig del call jueu, en un punt que ja formava part del «call reduït» al qual s'havia vist reclosa la comunitat per ordre municipal feia ja uns quants anys. El 1418, un ban municipal havia ordenat el tancament de portes i finestres que donaven a l'actual carrer de la Força, abans dit de Sant Llorenç; poc abans la sinagoga havia estat saquejada pels cristians que hi passaven al davant en processó,¹⁴ donat que el carrer ja era considerat espai prohibit als jueus, i els documents s'hi refereixen dient «el carrer que és vuy tot de chrestians».¹⁵ Com a conseqüència de l'atac, es varen malmetre els pous i deus d'aigua del pati interior de la sinagoga, amb el perjudici considerable per a la comunitat, que a causa d'això ja no disposava d'aigua pura per als seus rituals de purificació: «va ser destruït el pou que era gran refrigeri [...] i ara los juheus són deserts d'aygua».¹⁶

Eren temps en els quals la comunitat gironina veia perillar de manera imminent aquell espai de vida pròpia, aquell «element de cohesió de la comunitat enfront dels poders cristians locals», tal com defineixen Danièle Iancu-Agou i Carol Iancu els espais sinagoga a l'edat mitjana.¹⁷ Calia trobar un indret on refer l'armadura comunitària adequada, que permetés viure una vida judaica, d'acord amb els preceptes de la llei de Moisès. I calia fer-ho partint, és clar, d'un espai que garantís la puresa ritual del micvé. Per tant, era necessari trobar un lloc que disposés d'aigua suficient, una aigua d'origen natural, viva i de fluir constant, que permetés la construcció d'un bany on rea-

12. RIERA I SANS, «Els avalots de 1391 a Girona», p. 95-160.

13. ESCRIBÀ i FRAGO, *Documents dels jueus de Girona*, doc. núm. 1016.

14. AHG, *Ordinacions dels Jurats*, lligall núm. 9 (1418-1420), vol. 1418-1420, f. 8r, citat en ESCRIBÀ i FRAGO, *Documents dels jueus de Girona*, doc. núm. 907.

15. CANAL *et al.*, *La forma urbana del call de Girona*, p. 39.

16. FORCANO i PLANAS, *Història de la Catalunya jueva*, p. 59.

17. IANCU-AGOU i IANCU, «Le mikveh et la communauté juive montpelliéraine au Moyen-Âge».

litzar els rituals purificadors prescrits per la llei. En aquells «patis rònecs» de l'interior del call hi havia, segurament, una cisterna o uns pous, d'origen molt antic, que podrien proveir la comunitat de l'aigua pura que necessitava. Per això els dirigents de l'aljama varen optar per aquest lloc en concret.

Quan, el 2014, des de l'Ajuntament de Girona es va impulsar la campanya d'excavacions arqueològiques al call, a l'espai del Museu d'Història dels Jueus, l'objectiu era poder oferir als visitants una argumentació més sòlida sobre el context històric i urbanístic que acollia el museu dedicat a recuperar i a difondre la història de la comunitat jueva gironina a l'edat mitjana. Calia realitzar les excavacions per tal de poder explicar més i millor el context en el qual se situava la història de la comunitat jueva de Girona, dels seus rituals, les seves tradicions i la seva quotidianitat.

El punt de partida va ser la cisterna que hi havia al tercer pis del Centre Bonastruc ça Porta; la idea inicial era localitzar algunes estructures que determinessin que aquella cisterna, en algun moment de la història medieval de la ciutat, havia format part de l'espai sinagoga. Es va recórrer a les fonts documentals per clarificar la interpretació de l'espai. Una revisió de les actes dels arxius, endegada per Joel Colomer, va posar de manifest que les interpretacions d'èpoques anteriors (i també d'aquesta) necessitaven una revisió, i que calia contextualitzar millor el tema per tal d'obtenir resultats aclaridors. Les dues campanyes arqueològiques (hivern del 2014 i hivern del 2015) dutes a terme per arqueòlegs de la Universitat de Girona varen posar al descobert tot un seguit d'estructures que, tal com s'especifica en el text que segueix, no permeten gaires dubtes a l'hora d'interpretar-les.

Un cop recollides i revisades les dades documentals, amb els resultats arqueològics prou clars, i amb les diferents interpretacions històriques i toponímiques (tant les antigues com les més recents), la conclusió es va fer evident: al bell mig del call jueu de Girona, al pati del Centre Bonastruc ça Porta, al tercer pis de l'edifici que avui conté el Museu d'Història dels Jueus, s'hi va aixecar, durant poc més de cinquanta anys de la segona meitat del segle xv (de 1435 a 1492), la darrera de les estructures comunitàries jueves de la ciutat. Aquell era un espai que contenia un seguit de cases annexes, unes «domos [...] insimul contiguas», que feien les funcions de sinagoga: «scoles dicte aliame Iudeorum»; d'espai o escola de dones: «scoles de les dones Iudearum»; d'almoïna i hospital: «hospitalis», i de banys rituals: «balneorum».

És evident que cinc-cents anys no passen en va. Des de la venda precipitada a causa de l'expulsió (1492), i al llarg de cinc segles d'història urbana,

aquells espais de vida comunitària jueva han vist canviar, i molt, el seu entorn i la seva estructura. Avui no resta res de la sinagoga ni de l'almoïna jueva. S'han esborrat les traces dels patis i de les finestres, els carrerons interiors han desaparegut, les places han estat ocupades per edificis diversos, els murs s'han allargat, o han desaparegut, o han estat oberts amb portes i finestres que donen pas a noves construccions i que acullen noves vides, lluny ja de les prescripcions jueves.

Amb tot, si hi ha una resta que recorda amb precisió el passat jueu d'aquest espai del call, és, sens dubte, l'aigua del micvé. La cisterna la segueix recollint i contenint, gairebé igual com ho feia al segle xv, malgrat totes les modificacions que ha patit l'estructura física i el mateix concepte de l'espai que l'acull. Avui l'aigua és, amb la seva presència persistent, el testimoni més clar de l'ús que va tenir aquell racó del call entre el 1435 i el 1492.

Però, tal com deia Georges Duby, en fer anàlisi històrica «està permès imaginar, sempre que hi hagi una base documental que corrobore i reafirmi allò que hem imaginat». Per això, ha calgut buscar les evidències *de facto* que constatin, a partir de la recerca i l'estudi, allò que la imaginació i la sospita dibuixaven com el darrer micvé de Girona.

Ara l'anàlisi documental exhaustiva i, sobretot, els resultats arqueològics de les campanyes de 2014 i de 2015, tot afegit a la interpretació historiogràfica del context social i històric de la comunitat jueva de Girona a la darrereria del segle xv, han permès concloure que allò que durant tants anys (del segle xvi al xx) havia funcionat com una cisterna va ser entre el 1435 i el 1492 el bany ritual de la comunitat jueva de Girona, el darrer micvé oficial de la ciutat, l'espai d'aigua purificadora on es devien submergir les dones jueves, i els homes, per tal de poder complir les lleis de puresa ritual i per tal de poder seguir el manament de Déu: «Sigueu fecunds i multipliqueu-vos...» (però feu-ho sempre des de la puresa ritual).

3. El Centre Bonastruc ça Porta en el context urbà del call

La seu de l'entitat se situa al bell mig de la Força Vella, que és la denominació tradicional que ha rebut el recinte murallat de la ciutat antiga des de la baixa edat mitjana. El nom aparegué com a conseqüència de la creació de les grans muralles fetes construir pel rei Pere el Cerimoniós i actives des del 1400, que havien de protegir els burgs i barris crescuts extramurs d'ençà del segle xi. Aquest espai, ben delimitat per les muralles antigues de la ciutat,

romanes i, sobretot, carolíngies, defineix el solar de la ciutat inicial amb l'afegit d'un eixample carolíngi.

A vol d'ocell dibuixa una mena de triangle, la base del qual arrenca pràcticament des de la riba del riu Onyar i s'enfila pels contraforts de les Gavarres fins a la Torre Gironella —l'antic castell comtal— en el vèrtex de llevant, amb un desnivell de quasi seixanta metres.

A l'interior es distingeixen dues grans plataformes separades per un notable marge de roca natural. La superior és presidida per la figura imponent i massissa de la catedral de Santa Maria. L'estructura urbana del sector remunta a l'origen mateix de la ciutat. Tanmateix, el trasllat de l'organització episcopal a dins murs al final del segle x n'havia de marcar profundament la futura evolució fins a convertir-lo en el barri eclesial, on es congregaven les principals institucions de la diòcesi.¹⁸ A recer de la catedral, la canònica i el palau episcopal, es van instal·lar les seus de les administracions de la catedral i del bisbat creades entre els segles XI i XII: sagristies, major i segona, ardiaconats, pabordies, cabiscolia i clavaria. Cal afegir-hi les residències dels canonges, les cases de beneficis instituïts, la dels clergues beneficiats i les de molts monestirs que tenien residència a Girona: Sant Cugat del Vallès, Santa Maria de Vilabertran, Sant Salvador de Breda...¹⁹

A la plataforma inferior, ocupant la meitat oest, s'allotjava el sector urbà més densament poblat. L'encapçalava pel nord l'únic espai obert, que és avui la plaça de la catedral, al peu de la monumental escalinata. Originalment era el fòrum cívic i administratiu de la ciutat. Des de l'antiguitat tardana, es va anar edificant fins al punt que, en els segles medievals, l'àmbit fou conegut pels diminutius Forell o Mercadell.²⁰ Cap al sud i fins a arribar a la placeta del Correu Vell, indret on hi havia la porta meridional de la muralla, s'estén un barri fressat per carrerons estrets i costeruts amb orientació nord-sud i est-oest que tenen l'origen en la xarxa romana de *decumani* i *cardines*. Es conservava perfectament a l'època medieval i encara avui es fa palesa. El carrer de la Força és l'artèria principal que el travessa de cap a cap, no endebades havia estat el *cardo maximus* i, en els segles XIII i XIV, el carrer Major del Call. Efectivament, el «calle iudaico» apareix esmentat per primera vegada l'any 1160, un

18. CANAL *et al.*, «La catedral de Girona»; CANAL *et al.*, *Girona: de Carlemany a l'any 1000*, p. 183-199.

19. FREIXAS *et al.*, «La Seu, promotora urbanística».

20. NOLLA *et al.*, *Del fòrum a la plaça de la catedral*, p. 240-243.

moment en el qual es registren nombroses transaccions immobiliàries tendents a la concentració de residents jueus en aquest sector.²¹

El call es va estendre i va créixer en els segles XIII i XIV a banda i banda del carrer de la Força. Els límits finals els van imposar la muralla per ponent i també per migdia, on s'obria un portal que va rebre diferents denominacions segons el moment: porta Onnare, de l'Areny i, fins i tot, del Call. A llevant afrontava amb el barri de la catedral i, pel nord, amb les cases del Mercadell.²²

La sinagoga aleshores se situava a la galta de ponent del carrer de la Força i vora la placeta que mena avui a les escales de la Pera.²³ L'assalt del call del 1391 marcà el declivi definitiu de la comunitat jueva i un desinhibit sentiment antisemita a la ciutat que es va aguditzar en el segle xv. Així, el 1415 es procedia a la reducció i clausura del call que foragitava als jueus de la galta occidental del carrer Major del Call i, per tant, de la seva sinagoga. La segregació es feu efectiva amb l'aixecament d'un mur cec a tot vol que privava l'accés directe al dit carrer, aleshores rebatejat amb el nom de Sant Llorenç. Malgrat els reiterats intents per mantenir oberta la sinagoga, l'aljama va haver de bastir-ne una de nova. Amb aquesta finalitat, el 1434 comprava uns solars o patis de cases arruïnades. Va funcionar fins al decret reial d'expulsió del 1492.

4. La localització de la sinagoga del segle xv

L'interès per tot allò que fa referència a la història dels jueus gironins i al seu call ha esdevingut un recurs turístic de primer ordre per a la ciutat. Això ha facilitat la recerca i la recollida d'una nodrida paperassa documental relacionada amb la sinagoga del segle xv. Com veurem més endavant, el període més prolífic s'enceta amb la venda de les darreres possessions jueves, pocs dies abans de l'expulsió de l'agost del 1492, i arriba fins a mitjan segle xvi. Malauradament, la majoria de les referències, els detalls i els elements que s'hi descriuen s'han perdut, s'han alterat, o resten oblidats dins l'estructura urbana actual i, en conseqüència, resulten de difícil ubicació.

Òbviament, el punt de partida de la recerca havia de començar per la definició física del call reduït implantat el 1415. Afortunadament en coneixem

21. CANAL *et al.*, *La forma urbana del call de Girona*, p. 18.

22. CANAL *et al.*, *La forma urbana del call de Girona*, p. 51-54.

23. CANAL *et al.*, *La forma urbana del call de Girona*, p. 20-25.

prou bé el perímetre mercès a estudis anteriors ja publicats i al fet que es conserven en prou bon estat molts trams del mur de tancament que el va cloure. Abastava una superfície modesta en relació amb el call anterior. Formava un rectangle allargassat voltat de carrers i delimitat pel barri catedralici a llevant, el castell de Requesens a migdia, el de la Força a ponent i un carreró avui desaparegut situat al sud de l'actual carrer Cúndaro al nord.

Indubtablement, la sinagoga tenia sortida exterior a un carrer interior del call reduït. Les primeres pistes per a esbrinar quin era ens les proporciona el cadastre de la ciutat de l'any 1716.²⁴ Probablement, aporta la referència més tardana de la sinagoga del segle xv. Segons consta en el document, el cap més meridional del carrer de Lluís Batlle i Prats i part del carrer d'Oliva i Prat eren el carrer de la sinagoga. També l'actual carrer de Sant Llorenç, el petit carreró costerut que connecta de ponent a llevant amb els carrers de la Força i de Lluís Batlle i Prats. La dada assenyala la pervivència, certament vaga i difusa, del record de la sinagoga en la memòria col·lectiva a l'inici del segle xviii i també permet intuir l'emplaçament de la sinagoga a l'interior de l'illa urbana delimitada per aquests carrers.

El cas del carreró de Sant Llorenç resulta ben curiós perquè, en la major part de les referències registrades del cadastre de 1716, apareix ja amb el nom actual i només una el relaciona també amb la sinagoga. Fa l'efecte que aquesta darrera nomenclatura venia de temps anteriors. És el que es desprèn de la capbreuació feta per Narcís Soler el 1595 a l'Almoïna de la Seu de la casa situada en el cap inferior del carrer.²⁵ A l'afrontació de tramuntana l'identifica com el carrer de la sinagoga. El de Sant Llorenç també apareix, però adscrit inequívocament al carrer de la Força, ja que surt esmentat a l'afrontació de ponent. En aquest sentit, és molt probable que hi hagués una translació del topònim en el segle xvii, que no es fixaria del tot fins al segle xviii. En realitat, Sant Llorenç és el nom que es va imposar al carrer Major del Call (actual Força) a partir de la reducció del call de 1415. La nomenclatura prové dels arguments que es van esgrimir per tancar la sinagoga situada a ponent del carrer de la Força en considerar que antigament havia estat una església dedicada a Sant Llorenç, extrem que no s'ha pogut documentar mai abans del mateix segle xv.

24. BOADAS, *Girona després de la Guerra de Successió*, p. 127.

25. ADG, Pia Almoïna, pergamins, Girona, núm. 853. (Reg. ESCRIBÀ i FRAGO, *Documents dels jueus de Girona*, doc. núm. 1216.)

De tot el que s'ha exposat, podem concloure que la darrera sinagoga de Girona s'ubicava a l'interior de l'illa de cases on trobem avui la seu del Centre Bonastruc ça Porta i que el carrer que hi donava accés era l'actual de Sant Llorenç.

5. La configuració urbana baixmedieval del sector de la sinagoga

La llicència donada pel Consell Municipal l'any 1434 a la confraria de les escoles hebraïques per tal de poder construir uns edificis en una part del call fou el tret de sortida de la construcció de la darrera sinagoga.²⁶ El solar afrontava amb el carrer d'Astruch Aninay al nord —havia de ser l'actual de Sant Llorenç— i, a llevant, amb la casa del mateix Aninay.²⁷ Els documents de venda de les darreres possessions jueves el juliol del 1492 i de les successives transaccions immobiliàries de què foren objecte a principis del segle XVI van facilitar la identificació de la casa dels Aninay amb l'actual casa Colls-Labayen, en el xamfrà entre els carrers Sant Llorenç i Lluís Batlle i Prats. De retruc també es va poder localitzar la finca de la sinagoga, les cases veïnes i, fins i tot, uns carrers desapareguts. Tot això va permetre realitzar un plànol de restitució.²⁸

L'edifici actual de la casa Colls-Labayen encara conserva admirablement l'estructura del casal de mitjan segle XIV. Tanmateix, no es pot dir el mateix de la finca veïna per la banda de ponent, que és la seu del Centre Bonastruc ça Porta. Això havia impedit la possibilitat de fixar amb precisió els límits de les diverses finques, inclosos els de la sinagoga.

Les instal·lacions del Centre Bonastruc ça Porta delimiten una propietat de planta més o menys rectangular amb un queixal cap al nord-oest. Contenen una extensió considerable, ja que, per migdia, arriben fins a l'antic carreró Hernández, actualment convertit en un espai privat. Arquitectònicament conformen un conjunt molt heterogeni, fruit de l'agregació d'edificis d'èpoques diverses disposats a l'entorn de quatre patis. Els desnivells acusats del subsol natural hi afegixen una destacable complexitat estructural. Simplificant, descobrim una zona baixa, cap a ponent i migdia, on trobem la recepció i les sales del Museu dels Jueus, i una d'enlairada, al nord i a l'est, presidida

26. CANAL *et al.*, *Els jueus i la ciutat de Girona*, p. 17-18.

27. ESCRIBÀ i FRAGO, *Documents dels jueus de Girona*, doc. núm. 1016.

28. CANAL *et al.*, *La forma urbana del call de Girona*, p. 49 i fig. 25.

pel pati central o principal. La diferència d'alçada entre ambdues supera els set metres i salva tres plantes.

A la fesomia actual hi predomina l'aparença obrada en els segles XVIII i XIX, que guarda poca relació amb la medieval. Un problema afegit el representa la reforma que va patir la finca als anys setanta del segle passat en habilitar-hi un establiment de restauració —l'Isaac el Cec— ben conegut en els ambients culturals i d'oci de la ciutat als anys vuitanta.

Afortunadament, les intervencions arqueològiques efectuades entre els anys 2011 i 2015 al sud de l'immoble, principalment en el pati inferior, han aportat algunes evidències físiques de la trama medieval.²⁹ Resulta especialment interessant la troballa d'una casa bastida cap a mitjan segle XIII. A la darrera del segle XIV va patir un incendi, però es va mantenir dempeus fins que, en el tombant dels segles XV i XVI, es va abandonar i posteriorment enderrocar i colgar sota una potent capa de runa i sediments.

La façana principal s'obria per migdia al carreró Hernández. Malgrat els afegits i refaccions posteriors, conservava prou elements originals a nivell de planta baixa. Destaquem la porta, una magnífica peça dovellada amb coronament de mig punt, i el xamfrà occidental de la façana. Aquest element marca el límit de la casa per aquella banda. Precisament, la projecció cap al nord del mur perimetral oest de la casa coincideix amb una potent estructura de pedra i morter ancorada a la roca natural que travessa bona part del museu.

La distribució interior de la casa s'endinsava envers el pati inferior i les sales del museu. Es van identificar dues estances que voltaven pel nord i per l'oest un pati quadrat orientat a migdia. Per sota de l'estança nord es va descobrir una cisterna coberta amb volta perfectament encaixada en els retalls verticals de la roca natural del subsol.

6. La sinagoga del segle XV a través dels documents

El fenomen de les sinagogues ha estat un tema controvertit i àmpliament tractat per diferents generacions d'historiadors.³⁰ De totes les referències do-

29. FRIGOLA TRIOLA, «Intervenció al Centre Bonastruc ça Porta», p. 515-518; SIMON REIG, «Intervenció preventiva», p. 559-562; SAGRERA, «L'excavació d'una casa», p. 389-394.

30. Els estudis i articles sobre les sinagogues de Girona són nombrosos. Els més destacats es troben en el recull editat per ROMANO, *Per a una història de la Girona jueva*; concretament són els articles dels autors María de los Ángeles Masía, Carme Batlle i Josep Calzada. Un altre

cumentals ja citades sobre la sinagoga del carrer de Sant Llorenç, no n'hi ha cap que parli sobre els banys i la resta d'edificacions adjacents. No serà fins al procés d'expulsió dels jueus l'any 1492 que apareixeran les notícies relacionades amb el complex sinagoga.

Amb el decret d'expulsió dels jueus, del mes de març de l'any 1492, els Reis Catòlics manaren als seus oficials que els jueus havien d'abandonar el regne³¹ i que abans estaven obligats a vendre totes les seves propietats. La documentació notarial de la ciutat de Girona dels mesos compresos entre l'abril i el juliol de l'any 1492 mostra clarament el procés de transaccions contínues dels béns dels jueus de l'aljama.³² Amb els diners obtinguts es devien pagar els deutes pendents a la Corona i sobretot al Consell Municipal.

La venda de propietats dels jueus de Girona no tan sols se cenyí als seus béns particulars, sinó que també es traspasaren a l'inici d'estiu de l'any 1492 tots els edificis i béns de propietat comunal que posseïen. En els traspasos dels espais comunals de l'aljama apareixen els documents relatius a la sinagoga i concretament a un dels seus espais adjunts, els banys rituals.

6.1. *Els documents de venda de la sinagoga (juliol de l'any 1492)*

La causa principal de la venda de les pertinences de la comunitat jueva és, com ja s'ha dit, la publicació de l'edecte d'expulsió dels jueus per part dels Reis Catòlics el 31 de març del 1492, l'anomenat Decret de l'Alhambra. La carta

grup d'articles sobre les sinagogues gironines són els recollits a les *Jornades d'Història dels jueus de Catalunya*, Ajuntament de Girona, 1990; els més destacats, els articles dels historiadors Jaume Marquès i Enric Mirambell, amb algunes imprecisions quant a transcripció documental i de citacions dels mateixos documents. Finalment, una de les obres més destacades i recentment publicada sobre les sinagogues de la Corona d'Aragó és la de RIERA I SANS, *Els poders públics*; en aquest llibre l'historiador fa esments de l'evolució de les diferents sinagogues de la ciutat de Girona al llarg dels segles XIII-XV, amb l'aportació de documents inèdits.

31. Un bon resum de la situació dels jueus de la Corona d'Aragó com a conseqüència del decret d'expulsió el trobem en FORCANO i PLANAS, *Història de la Catalunya jueva*, p. 107-118.

32. Els registres notariais consultats per a l'estudi són els següents: AHG, Notaria Girona-1, Nicolau Roca, reg. 496, 497, 498, 463 bis; Girona-2, Joan Oliu, reg. 307, 308, 309, 310; Girona-3, Antoni Arnau, reg. 121; Girona-6, Dalmau Ombert, reg. 196, 197, 198, 199, 200; Girona-7, Narcís Cotxa, reg. 137, 138, 147; Girona-8, Pere Escuder, reg. 93, 94, 95, 96; Girona-10, Jaume Bellsolà, reg. 124, 125; Girona-11, reg. 61, 62, 63, 64.

que el rei envia als jurats de la ciutat de Girona és de final del mes d'abril.³³ El monarca hi exposa que els jurats havien de permetre i proporcionar els instruments necessaris perquè la sortida dels jueus de la ciutat de Girona fos el màxim de pacífica possible, i que no es produïssin excessius entrebancs ni problemes en el procés i que es permetés als mateixos jueus poder executar els deutes pendents, a més de la venda dels seus béns en les millors condicions.³⁴

En aquell moment els estatuts permetien tenir cinc secretaris o rectors de l'aljama; en aquest cas, però, a començaments de gener del 1492 només n'eren quatre, a causa dels moments de dificultat que vivia la comunitat.³⁵ S'imposà l'últim dia del mes de juliol del mateix any com a termini màxim per a vendre's totes les propietats i pagar els deutes pendents. Com no podia ser d'altra manera, els espais comunitaris —entre els quals la sinagoga— i la resta de dependències adjacents passaven a formar part d'un conjunt d'edificis que havien de ser venuts pels mateixos representants de l'aljama.

Junt amb l'edicte reial, els jurats del Consell Municipal de Girona reberen una ordre de preconització que regulava els termes en què s'havien de desenvolupar les tasques de venda dels béns esmentats. El document era del 20 de juny de l'any 1492 i significà l'inici del procés de transaccions de les propietats particulars dels jueus i dels seus béns comunals.³⁶ El ban municipal fou proclamat per part dels representants reials i sobretot pel pregoner municipal, Joan de Santcliment. Sembla, doncs, que d'aquesta manera s'inicià el procés i es permetia a tots els interessats poder adquirir els béns dels jueus (apèndix 2, document núm. 1).

El fragment del ban apareix en un dels primers documents de venda de béns particulars, concretament el del jueu Jucef de Piera, que curiosament tenia la propietat a pocs metres de la sinagoga.³⁷ La sentència reial descriu el fet que els jueus havien de desprendre's de totes les seves propietats, individuals i

33. Arxiu Històric Municipal de Girona (a partir d'ara AHCG), Manual d'Acords, reg. 17585, 30 abril 1492, f. 47r-v.

34. MIRAMBELL I BELLOC, «Los judíos gerundenses», p. 6.

35. «Quo anno non summus nisi quatuor rectores quamvis pro Regium privilegium debeant eligi quinque cum in hoc anno propter singularium Iudeorum dicte aljame diminucione non potuerunt eligi», AHG, Girona-8, Pere Escuder, reg. 93, 1491-1492, f. 141.

36. Mirambell ja el cita indicant que es troba l'edicte sencer en un quadern a part dins el registre del notari gironí Pere Escuder. Concretament i després d'estar un temps il·localitzat, el quadernet esmentat s'ha pogut consultar: AHG, Girona-8, Pere Escuder, reg. 93, f. 144r. MIRAMBELL I BELLOC, «Los judíos gerundenses», p. 7.

37. AHG, Girona-8, Pere Escuder, reg. 93, 29 juny 1492, f. 138r-139r.

collectives, per tal de fer front als pagaments dels deutes pendents que tenien. El pregó esmenta qui era l'encarregat de cobrar les dites quantitats, el notari Nicolau Roca:

et quia nos, persolvendis debitis et oneribus dicte aliame diversis personis et signanter Nicolao Rocha, notario civi Gerunde, pro actibus et instrumentis confessi in eius posse ad opus dicte aliame, habemus valore necessarias peccunie quantitates, pro quibus solvendis et exhigendis non habemus modum aliquem, nisi pro viam vendicionum et alienacionum bonorum, rerum et iurium, tam mobilium quam immobilium, dicte aliame et dicte elemosine.³⁸

Pel que fa a la venda de la sinagoga pròpiament dita, es va fer efectiva el dia 9 de juliol de 1492 de la mà del notari de Girona Pere Escuder (vegeu l'apèndix 2, document núm. 2).³⁹ La protagonitzaren els rectors de l'aljama encapçalats per Lleó Aninay, Salamó Esdrà, Salamó Samuel i Leví Issach, juntament amb altres representants de la comunitat, que foren: Bonastruch Benvenist, Jucef de Piera, Astruch Taroç, Bellshom Mahir Caracosa, Salamó Abraham, Vidal Astruch, Mossé Vidal i Benvenist Astruch. La venda es feu efectiva a favor de Jordi Rafart, prevere beneficiat de la seu de Girona. El seu preu era de 32 lliures i les afrontacions de les propietats limítrofes corresponien: a orient, amb la casa de Miquel Escola, prevere beneficiat de la seu de Girona i que fou antigament la casa de Lleó Aninay; al sud, amb el carrer públic del dit call; a occident, amb el pati d'unes cases derruïdes i amb un carrer construït sobre un sostre, i finalment pel nord amb la casa que fou de Joan Miró, difunt, convers, mercader de Girona, mitjançant un carrer públic del call. La firma dels testimonis es produí un dia més tard, el 10 de juliol de 1492, i alguns d'ells foren Pere de Navet, prevere beneficiat de la seu de Girona, i Bartomeu Caselles, mestre de cases de la ciutat de Girona.⁴⁰

Vist el document, les parts que descriuen els diferents edificis que formaven la sinagoga apareixen en diverses ocasions: escola dels jueus, escola de les dones jueves, l'hospital i els banys: «[...] pro puro, libero et francho alodio, quasdam domos vocatas *les scoles* dicte aliame Iudeorum, et *de les dones* Iudearum Gerunde ad faciendum officium iuxta ritum Iudeorum dedicatum,

38. AHG, Girona-1, Nicolau Roca, reg. 496, 29 juny 1492, f. 190.

39. AHG, Girona-8, Pere Escuder, reg. 93, 9 juliol 1492, f. 141r-142v.

40. AHG, Girona-8, Pere Escuder, reg. 93, 10 juliol 1492, f. 142v.

et hospitalis et balneorum, situs intus callum iudaycum dicte civitatis Gerunde».⁴¹

Aquesta citació és interessant perquè enumera els edificis que seran transaccionats i en fa una primera descripció. Especifica que eren els espais utilitzats per a celebrar l'ofici sota el ritual jueu, les *scoles* dels jueus i l'escola de les dones (la sinagoga). També inclou els edificis annexos de l'hospital i dels banys, els quals formaven el conjunt situat dins el call jueu de Girona: «[...] Ea propter deliberavimus dictas domos sive scolam, hospitale, balnea insimul unita».⁴² I també en: «[...] omnes illas domos vocatas *les scoles* dicte aliame Iudeorum, et *de les donas* Iudearum, et hospitale et balnearum contiguas⁴³ sitas in calli iudaiyci Gerunde, con[...] insimul contiguas [...] in civitate Gerunde intus callum iudaycum Gerunde, quasdam habemus, tenemus et possidemus pro puro, libero et francho alodio prout, affrontantur [...]». Més especificat i precís: «[...] hanc autem vendicionem de predictis domibus sive scolis, hospitali, balneis cum [...]».

Així doncs, en el mateix acte de venda de la sinagoga i la resta d'espais apareix la descripció en quatre ocasions, explicitant la seva condició d'unitat i de conjunt, la qual cosa ha de quedar ben clara en el tracte, per part dels venedors i sobretot per al comprador.

Tot seguit hi ha l'època de pagament de la venda, en la qual els rectors de l'aljama reconeixien que el comprador, Jordi Rafart, els paga les 32 lliures pactades del preu de la transacció.⁴⁴ Resulta d'especial interès recuperar una vegada més la descripció que s'hi fa dels edificis de la sinagoga: «[...] illas domos vocatas *les scoles* dicte aliame Iudeorum, et *de les dones* Iudearum, et hospitales et balnearum contiguassitas in civitate Gerunde, intus callum iudaycum Gerunde prout [...]».

Finalment, un tercer document que forma part de la transacció és el que correspon a la cerimònia de la presa de possessió del bé adquirit per part del

41. AHG, Girona-8, Pere Escuder, reg. 93, 9 juliol 1492, f. 141v (veg. apèndix 2, doc. núm. 2).

42. Aquesta citació i les dues següents d'aquest paràgraf pertanyen al mateix foli 141v. Els conjunts de més de tres punts entre claudàtors indiquen lletres il·legibles (tantes com punts). Per a conèixer les funcions dels diferents edificis i institucions que formaven part del complex sinagoga, vegeu el treball exhaustiu de Jaume Riera, on exposa diferents exemples de sinagogues d'arreu de l'occident medieval amb edificis annexos similars als descrits a la documentació gironina. RIERA I SANS, *Els poders públics*, p. 174-187.

43. El text ratllat ha estat expuntuat pel mateix escriptor en el manuscrit.

44. AHG, Girona-8, Pere Escuder, reg. 93, 10 juliol 1492, f. 142v.

comprador.⁴⁵ Els venedors de la sinagoga i els seus edificis obren la porta i entren juntament amb Jordi Rafart. Un cop a dins, el comprador fa sortir els venedors de l'edifici i tanca amb les claus per dins. Era un document habitual a l'època i també es torna a descriure tot el seguit d'edificis que componen la venda: «[...] omnes illas domos vocatas *les scolas* dicte aliame Iudeorum, *et de les dones* Iudearum, et hospitale et balnea calli iudayci Gerunde, contiguas sitas in dicta civitate Gerunde intus dictum callum iudaycum Gerunde [...]».⁴⁶

El que es desprèn d'aquestes citacions és que hi ha una varietat d'adjectius per a definir i descriure l'espai. Resulta interessant la utilització de la paraula *domos*, concretament cases, edificis, en plural. Per tant, ens ofereix una visió de conjunt d'un espai, la sinagoga, format per diferents construccions amb entitat pròpia i que tot seguit passa a enumerar: la sinagoga, l'escola de les dones, l'hospital i el bany.

Un altre aspecte a destacar i que resulta clau en la interpretació de l'espai és el fet que s'anomenin els quatre edificis i que s'indiqui que són contigus entre ells, sota les designacions: «insimul unita», «insimul contiguas» («unides entre si», «contigües entre si»). Edificis que es trobaven en el mateix espai i que s'unien per portes, escales i altres accessos, interconnectats, i que una de les clàusules de la venda ens deixa ben clar: «[...] cum introhitibus, exitibus et cum simborio et apparatibus dictarum scholarum, et cum solo, fundamentis, portis, portalibus, scalis, biguis, sustris, tegulis, tegulatis, cabironis et aliis omnibus et singulis in se [...]» («amb les entrades, les sortides i amb el cimbori i els estris/mobles de les dites escoles, i amb sòl, els fonaments, portes, portals, escales, bigues, sostres, teules i teulat, cabirons i tots els altres i cada un dels drets»). Aquest element mostra una visió de conjunt i de complexitat d'edificacions comunitàries, d'espai del call utilitzat pels diferents membres de la comunitat jueva de Girona fins just abans de la seva desaparició.

6.2. *Altres documents*

Un dels motius principals de la venda dels béns comunals i particulars dels jueus fou la seva expulsió, però també l'obligació de pagar els deutes contrets amb la Corona, sobretot en forma de subsidis pendents de satisfer. Resulta

45. AHG, Girona-8, Pere Escuder, reg. 93, 10 juliol 1492, f. 143r.

46. AHG, Girona-8, Pere Escuder, reg. 93, 10 juliol 1492, f. 143r.

significatiu que el 14 de juliol de 1492 l'aljama fes procurador seu Carles Cerdà, notari de la ciutat, perquè els representés davant les autoritats en els afers relacionats amb la confiscació dels seus béns. Una de les institucions religioses amb què més es van haver de relacionar els jueus fou la Inquisició, concretament amb la figura de l'inquisidor de la ciutat. Sembla que s'estipulà una quantitat de 200 florins per tal de poder-se redimir de tot el que es devia. I el procés es vehiculà mitjançant l'inquisidor com a encarregat que es complissin els pactes estipulats.⁴⁷

Amb el document de venda del complex sinagoga, juntament amb l'apòca de pagament i el document d'entrada de la propietat, s'han localitzat altres notes documentals que reforcen la idea que la sinagoga i els seus edificis annexos se situaven al costat de l'entrada de l'actual Centre Bonastruc ça Porta pel carrer de Sant Llorenç. Les vendes de propietats dels jueus, entre els mesos de juny i juliol de l'any 1492, se succeïren en els diferents registres notariais: tot un reguitzell de transaccions de cases, vendes i cessions de censos, transmissions de patis i solars, entre d'altres, que determinats jueus de Girona es veieren obligats a vendre (vegeu la taula de l'apèndix 1).⁴⁸ Seguint la mateixa línia de la venda de tot l'espai sinagoga o del fossar, els jueus de forma particular vengueren les seves pertinences en aquest període, just abans de la seva partença. Un dels exemples més significatius fou la venda de la casa de Lleó Aninay, que al mateix temps formava part del consell rector de l'aljama (apèndix 1, 1492/06/28).⁴⁹ De la dita venda el que interessa és veure'n les afrontacions respectives, de les quals una era la sinagoga. Això ajuda a entendre la composició urbana de la zona i permet localitzar i ajustar encara amb més detall la situació de la sinagoga, l'escola de les dones, l'hospital i el bany o micvé.

Altres exemples són cinc vendes d'immobles més: tres casals, una casa i un verger o pati. Tots aquests béns s'ubiquen en ple call jueu i les afrontacions ens permeten determinar amb més o menys precisió la seva situació concreta.⁵⁰ Es pot comprovar de manera evident el nivell de concentració a què havien arribat els pocs jueus encara residents al call. La gran majoria, i les vendes així ho reafirmen, es trobaven al voltant del complex sinagoga, tal com mostra l'exemple de la casa dels Aninay. Amb el procés d'expulsió dels jueus confirmat i aplicat

47. AHG, Girona-1, Nicolau Roca, reg. 497, 1491-1493, f. 103r-v.

48. MIRAMBELL I BELLOC, «Los judíos gerundenses», p. 8.

49. AHG, Girona-1, Nicolau Roca, reg. 496, 28 juny 1492, f. 92v-93r.

50. CANAL *et al.*, *La forma urbana del call de Girona*, p. 49.

mitjançant la crida municipal, els jueus es vengueren els seus béns particulars i els comunals, tots situats en uns espais determinats del barri jueu, perfectament identificats en la morfologia urbana de la Girona del moment.

Amb tot, cal tenir en compte que l'interès que podien tenir els compradors per adquirir els béns dels jueus era molt gran. Ja els historiadors gironins, com Mirambell i Girbal, detectaren que les compres de cases de jueus per part de canonges i altres personatges podrien haver servit per a treure un rèdit econòmic a curt termini.⁵¹

D'altra banda, cal remarcar la presència d'un dels jueus més destacats de l'època, Bonastruch Benvenist, que precisament és qui vengué més propietats, en total tres (apèndix 1, 1492/07/03, 1492/07/29, 1492/07/29). Bonastruch fou l'encarregat, fins just el moment de la seva marxa de la ciutat, de cobrar les càrregues impositives aplicades als diferents sindicats remences de l'àrea gironina.⁵² En la documentació apareix com a: «ego Bonastruchus benvenist Iudeus Gerunde receptor et collector in tabula Gerunde talliarum et peccuniarum negocii redimentarum»⁵³ i en diferents documents del final del juliol de l'any 1492 hi ha encara liquidacions de deutes de pagesos de diferents parròquies de Girona en concepte de la talla, de la qual ell era el principal administrador.⁵⁴

Pel que fa a alguns aspectes de les vendes que cal tenir en compte, els preus dels diferents immobles tingueren una mitjana de 41 lliures; per tant, no gaire lluny de les 30 lliures en què vengueren l'espai comunal de la sinagoga i tots els seus edificis adjacents (apèndix 1, 1492/07/09). Una altra similitud foren els compradors. I és que una part significativa corresponia a membres del clergat gironí i concretament de la seu de Girona.⁵⁵ La resta eren coneguts ciu-

51. MIRAMBELL I BELLOC, «Los judíos gerundenses», p. 16-17.

52. ROMANO, *Bonastruch Benvenist*. Fa un petit estudi interessant de les seves activitats. També són importants les dades que aporta Vicens Vives sobre el personatge en les seves anàlisis sobre el procés remença: VICENS VIVES, *El gran sindicato remensa*, i sobretot *Historia de los remensas*. D'altra banda, també hem conegut que l'encarregat de cobrar les talles de la zona de l'Empordà va ser un jueu, concretament Samuel Piera, col·lector del comtat d'Empúries, que devia actuar com un subordinat de Benvenist (AHG, Girona-6, reg. 199, f. 12v, i ROMANO, *Bonastruch Benvenist*, p. 2, nota 2).

53. AHG, Girona-6, Dalmau Ombert, reg. 199, 21 juliol 1492.

54. AHG, Girona-6, Dalmau Ombert, reg. 199, documents del 12-29 juliol 1492.

55. Miquel Escola, prevere beneficiat de la seu de Girona, adquireix la casa de Lleó Aninay (1497/07/23); Antoni Baldomar, canonge de la seu, compra el casal de Juceff de Piera (1492/06/28); aquest mateix canonge adquireix el verger de Bonastruch Benvenist (1492/07/03).

tadans de Girona, entre els quals destaca un dels membres de la família més important de la ciutat a l'època, Baldiri Agullana.⁵⁶

Podrien tenir relació les obtencions de líquid monetari mitjançant la venda dels béns comunals de l'aljama amb el fet de pagar determinades quantitats de diners degudes al Consell Municipal. El dia 12 de juliol el jurat i clavari de Girona, Ponç Julià, reconeix rebre dels rectors de la comunitat, representats per Mossé Vidal, clavari de l'aljama, la quantitat de 70 sous,⁵⁷ diners que són part del deute global de 30 lliures que l'aljama tenia amb el Consell Municipal en concepte d'imposició anual que havien de satisfer a la institució. A més, s'especifica que el pagament es fa en unes condicions límit per als jueus de Girona: «respectu ad magnam diminucione dicte aliame et pretextu expulsionis Iudeorum pro regia magestatem». Referències directes a la disminució demogràfica evident en el si de la comunitat i al compliment de l'edicte reial en l'expulsió dels jueus del regne.

Més documents que es refereixen a la sortida dels jueus de la ciutat i en mostren nous aspectes són els que fan referència al món del crèdit. Ja és coneguda la vinculació directa dels jueus al mercat del crèdit en la Catalunya medieval. Les diferents comunitats jueves de l'occident europeu tingueren un paper preponderant en aquest sector econòmic. Els jueus de la ciutat de Girona, just abans de la seva partença, intentaren donar solució a determinats contractes de crèdit que tenien amb diferents personatges de la demarcació.⁵⁸

Una de les tipologies documentals que apareix amb més assiduitat és l'absolució de deutes. Apareixen documentats tancaments de deutoris i préstecs que encara es devien a diversos jueus. Això el que mostra precisament és que algunes famílies i jueus en particular el que desitjaven era poder cobrar els diners pendents de contractes anteriorment firmats. Pagesos del voltant de la ciutat es desplaçaren a les notaries existents de Girona per formalitzar aquestes absolucions per part dels jueus i donar per finalitzada la relació contractual entre ambdues parts.

Ja pels volts del mes de maig de l'any 1492 es multipliquen les notes documentals de jueus que nomenen procuradors encarregats de cobrar els deutes pendents, vendes de drets de deutoris o simplement reconeixements de deu-

56. Compra una casa a Bonastruch Benvenist, en ple call jueu, AHG, reg. 496, f. 211r-212r.

57. AHCG, Manual d'Acords, reg. 17585, 1492, f. 70v.

58. GUILLERÉ, «Juifs et chrétiens».

tes i pagaments de deutes.⁵⁹ El mes següent a la publicació de l'edicta dels Reis Catòlics els jueus iniciaren el procés de recuperació dels préstecs pendents de la manera més immediata possible. El nomenament de procuradors era un mecanisme prou utilitzat per a recuperar deutors i cobraments de préstecs de manera simultània.

Altres contractes relacionats amb el crèdit que apareixen entre la primavera i l'estiu de l'any 1492 són els censals. Els jueus actuaren com a compradors i venedors de censals amb diferents personatges i institucions de la ciutat. Sobretot amb institucions religioses com la comunitat de monges de Sant Daniel, concretament en la figura de la seva abadessa,⁶⁰ o amb alguns clergues de la seu de Girona, com el seu almoïner.⁶¹ També en els censals se signaren contractes de venda de drets sobre el cobrament de determinats censos de cases que eren propietat de jueus, a diverses zones de la ciutat de Girona. Hi ha exemples de transaccions de censos fets de manera col·lectiva, és a dir, de jueus actuant en representació de l'almoïna dels jueus. Aquesta institució de caràcter caritatiu de la comunitat ja apareix documentada al llarg del segle XIV a l'aljama.⁶² Com a tal posseïa i rebia el pagament de censos d'immobles de Girona, concretament dels carrers més pròxims al call jueu. Els rectors de l'aljama i els representants de l'almoïna reconeixien a principis del mes de juliol de 1492 vendre el cens anual de 16 diners d'una casa situada al cap del carrer Ballesteries, habitada per una família d'apotecaris gironins, els Rovira, a Joan Ramon Llaners, mercader de Girona.⁶³

Però també de manera individual alguns membres de la comunitat jueva tenien censos de cases i patis de la ciutat de Girona. Astruch Abraham des Portal reconeixia vendre a Miquel Deulonder, escriptent de Girona, els drets

59. Per exemple Juceff de Piera, jueu de Girona, reconeix ser el procurador de Salamó Piera, germà seu, i com a tal procedeix a cobrar el deute pendent que tenia Guillem de Ferrer de Palau de la parròquia de Riudellots, AHG, Girona-11, Carles Cerdà, reg. 62, 14 maig 1492. Bellshom Mahir de Caracosa, jueu de Girona, fa àpoca de pagament de tots els deutes pendents de Guerau Gioner de Sant Gregori, AHG, Girona-8, Pere Escuder, reg. 94, 13 juliol 1492.

60. AHG, Girona-11, Carles Cerdà, reg. 62, 26 agost 1491.

61. Nicolau Masdeu, almoïner de la Seu, AHG, Girona-8, Pere Escuder, reg. 93, f. 124r, 17 maig 1492.

62. RIERA I SANS, *Els poders públics*, p. 179, fa una bona descripció del seu càrrec i a més exposa una de les funcions que podia arribar a tenir dins el món del crèdit. PLANAS I MARCÈ, «Les comunitats jueves», p. 69.

63. AHG, Girona-1, Nicolau Roca, reg. 496, f. 202r-204v, 14 juliol 1492.

del cens anual de tres copes d'oli que rebia de mans dels hereus de Bartomeu Riera de Bordils, per una terra situada en la dita parròquia.⁶⁴ En aquest contracte, el venedor, amb una certa amargor, feia explícits els motius reals de les vendes forçades dels seus béns: «ex mandato regio ego et omnes Iudei prout presentem mensem julii summus recessimus et debemus exire ab eius dominatione sub pena mortis [...]».

En definitiva, propietats immobles (cases, patis, solars, etc.) i inversions en el món del crèdit, tot el que es referís a contractes entre jueus i cristians a la ciutat i l'entorn de Girona, quedava sense efecte. Caldria resoldre els tractes pendents abans de marxar, abans d'abandonar les seves cases i la seva vida.

7. El plànol del sector de la sinagoga en els segles xv i xvi

Amb l'obligat traspass de les darreres propietats dels jueus el juliol del 1492 s'encetava un prolífic període de transaccions immobiliàries. En pocs anys, la sinagoga i les finques veïnes van passar a mans de successius propietaris. Fou un procés no exempt d'especulació que va generar força documentació. Les descripcions i les afrontacions que hi figuren permeten comprendre el mosaic de patis, cases i carrers del sector de l'última sinagoga. L'encaix perfecte en la trama medieval —ara finalment coneguda— dona com a resultat un plànol numerat que seguidament es detalla (vegeu la figura 6).⁶⁵

1. Casa Colls-Labayen. El 1434 pertanyia a Astruch Aninay. Lleó Aninay la venia el 1492 a Miquel Escola, beneficiat de la seu. 2. Sinagoga o escola. Contenia l'hospital, els banys i un pati que quedava situat a migdia. L'aljama la venia el 1492 a Jordi Rafart, prevere. El 1498 passà a mans de Guillem Sagner, i el 1544, a Jaume Verdera, beneficiat de la Seu. 3. L'hort de Bonastruch Benvenist i la casa amb hort de Jucef Piera eren venudes el 1492 a Antoni Baldomar, canonge de Girona. 4. Consta que, el 1492, la finca havia pertangut successivament a Salvat Jacob, Joan Sarriera, convers, i Vidal de Piera. El 1544 s'identificava amb el pati que havia estat la carnisseria jueva. 5. Casa del segle XIII documentada arqueològicament en el pati inferior del Centre Bo-

64. AHG, Girona-6, Dalmau Ombert, reg. 199, f. 15v, 26 juliol 1492.

65. MIRAMBELL I BELLOC, «Los judíos gerundenses», p. 5-19; MARQUÈS, «Sobre los antiguos judíos», p. 22-36; MARQUÈS, «La sinagoga», p. 225-235; ESCRIBÀ i FRAGO, *Documents dels jueus de Girona*, doc. núm. 1196, 1197, 1202 i 1205.

nastruc ça Porta. Nonasell Reir, jueu, n'era el propietari quan l'Almoina de la Seu la va adquirir el 1492. El 1514 hi establia a Jaume Montroig, escrivà. 6. Abraham del Portal, metge, venia aquesta casa a Bartomeu Feliu el 1492. Afrontava a llevant amb el pati de la sinagoga. 7. Casa situada a ponent del pati de la sinagoga. Havia pertangut a Bernat Guillem, jueu convers, però el 1493 Joan Sampsó la venia a Francesc Fortià. El 1496 la tenia en Rupit. 8. La casa de Bellshom Mahir Caracosa fou traspassada a Antoni Ferreró abans del 1493. Consta que encara n'era el propietari el 1500. 9. Casa de la qual, el 1500, Joan Seguer en venia un cens a l'Almoina de la Seu. 10. El 1492 era la casa arruïnada de Jaume Falcó, jueu convers, que fou expropiat i condemnat per heretge. El 1496, Sibilla, vídua de Joan Julià, la venia a Francesc Romaguera. 11. Carreró estret o androna avui desaparegut que separava la finca de la sinagoga de les cases que hi afrontaven per la banda de ponent. El 1492 se'l descriu com un carrer sense sortida; per tant, no arribava al carrer de la Força. 12. El carreró Hernández. Actualment, encara es reconeix malgrat que ha estat privatitzat. El 1514 es descriu com un carrer que anava al carrer de Sant Llorenç. 13. L'actual carrer de Sant Llorenç. 14. Casa que restava fora del call. El 1492 pertanyia a Joan Seguer. 15. Carrer avui desaparegut. Sembla que anava cobert en el tram que passava per davant del pati de la sinagoga. El darrer esment conegut data del 1544. 16. El carrer de la Força fou conegut durant els segles xv i xvi com el carrer de Sant Llorenç.

8. La intervenció arqueològica del 2014

A l'extrem nord-est de l'immoble s'hi va localitzar una cisterna. La trobem situada en un racó a llevant d'un espai o passadís de trànsit que comunica el pati central amb la sortida pel carreró de Sant Llorenç i amb les oficines de l'entitat a través d'una porta lateral ubicada a ponent. El dipòsit, amb una planta gairebé quadrada de 2,4 m de costat i una fondària d'1,5 m, es lliura, al nord, amb el mur de façana exterior del carrer de Sant Llorenç; a llevant, amb el mur que fa partió amb la casa Colls-Labayen, i a migdia i ponent, amb sengles murs interiors de l'edifici. Un pas estret entre ambdós hi facilita l'entrada malgrat que una barana de pedra impedeix l'accés directe a l'aigua.

La intervenció del 2014 s'iniciava amb l'aixecament del paviment de toves del passadís. Per sota de la solera de morter de ciment apareixia un primer estrat de regularització del sòl que contenia un sediment de terra amarada amb calç. S'hi va documentar una instal·lació de tubs d'uralita que canalitzava el

proveïment d'aigua de la cisterna. N'hi havia un d'entrada que captava d'un baixant de coure que recollia les escorrenties de les teulades i un de sortida que funcionava com a sobreeixidor que desguassava al clavegueram del carrer de Sant Llorenç. Tot plegat es va datar dels anys setanta del segle passat. Per sota es va detectar un mur orientat en direcció nord-sud que separava l'espai del passadís de la cisterna. Per bé que sòlida, era una obra senzilla de pedra lligada amb morter de calç. Des d'aquest mur i fins a arribar al mur de tanca occidental de la cisterna, es va excavar una capa de runa d'uns 40 cm de potència. Es dipositava directament a sobre d'un paviment de toves vermelles i en marcava el moment d'amortització. El material recollit va resultar força homogeni. Es caracteritzava per la presència dominant de ceràmica de reflexos metàl·lics i blaus valencians i catalans junt amb peces vidrades i de cuina de pasta grollera fetes al torn. El conjunt es va datar sense problemes vers la primera meitat del segle XVI.

El paviment es lliurava al mur descrit anteriorment, al mur perimetral del carrer de Sant Llorenç i, per l'est, a un altre mur que havia estat reutilitzat com a fonament de l'actual paret de tanca occidental de la cisterna. El conjunt definia una cambra modesta de planta triangular. La banda de migdia s'estrenyia, però un apèndix l'eixamplava cap a llevant. En aquest punt i sense discontinuïtat, les toves deixaven pas a un paviment nu de morter de calç i pedres que es lliurava, al seu torn, a un marxapeu de carreus allargassats de pedra que formava un accés aixamfranat encarat cap a la cisterna.

Les noves troballes es relacionaven directament amb la cisterna i li conferien l'aspecte d'una piscina. Els materials de rebliment abocat damunt el paviment de toves situaven la destrucció als inicis del segle XVI. Per tant, les troballes eren contemporànies a la sinagoga. Fou aleshores quan es va començar a sospitar que s'havien localitzat les restes del micvé.

El pas següent va ser obrir una cala rectangular d'uns 3 per 2 m contigua a l'àmbit de la cisterna per l'oest. No s'hi va localitzar cap estructura ni element arquitectònic. Només una munió d'estrats de sediment que se succeïen fins a arribar a la roca natural del subsol, localitzada a 1,80 m de fondària.

Pel migdia, les estructures del micvé es lliuraven contra un poderós mur de pedra i morter ancorat a la roca natural que les tancava. Malgrat les nombroses reformes acumulades, l'obra original resultava anterior al mateix micvé, ja que tots els elements s'hi recolzaven. Preservava força intacta la meitat de llevant i només l'arrencament per damunt del nivell de circulació a la resta. En aquesta banda es va veure afectada per l'obertura d'una porta que després es va paredar. Per sota del llindar de la porta en va aparèixer un altre correspo-

ment a una porta anterior. El marxapeu de pedra es lliurava a sengles brancals perfectament lligats amb l'estructura original del mur. S'havia descobert l'accés al recinte del micvé, però no es va poder explorar totalment fins a la campanya del 2015, ja que calia intervenir també per la cara sud, que quedava reclusa dins l'estança veïna i, per tant, lluny del nostre abast.

Pel cap de ponent, el mur acabava escairat. Definia un brancal recte amb carreus ben tallats i disposats a trencajunts. D'aquesta mena en trobem assíduament a les plantes baixes de les cases medievals. Habitualment marquen l'arrencament d'arcades encarades als patis. El nostre cas podia assenyalar l'existència d'un pati que s'estendria a migdia del mur. No obstant això, calien arguments més sòlids.

Amb la intenció de descobrir indicis del suposat pati, es va explorar l'àmbit sud del passadís. A l'extrem de migdia i a tocar del pati central del Centre Bonastruc ça Porta es van localitzar les restes ben conservades d'una bassa d'obra delimitada per sòlids murs de pedra i morter. Presentava una planta rectangular de 110 per 160 cm i una fondària de 50 cm. Per sobre s'observaven les marques i les restes d'encaixos d'una coberta perduda, probablement de lloses de pedra. Per dins, les parets i el sòl es revestien amb una capa uniforme i dura de morter de calç impermeabilitzant. El fons no era ben bé pla, sinó que marcava un desnivell que abocava a un forat de desguàs que travessava la paret nord en direcció als banys, on una canalització, malauradament perduda per reformes d'època moderna, menava en direcció al micvé.

Les característiques anotades convergeixen en un disseny específic del dipòsit per a funcionar com un col·lector d'aigua. L'emplaçament havia de ser un pati, ja que l'aigua provenia indubtablement de la pluja escolada de les teulades. El que resulta encara més interessant és descobrir que també actuava de filtre per netejar l'aigua recollida. Efectivament, durant l'excavació es va documentar el farciment interior del dipòsit. El formava íntegrament un estrat negre de terra orgànica barrejat amb sorra i una quantitat ingent de fragments ceràmics abocats expressament. La presència massiva de sediment orgànic assegurava el filtratge en un període llarg de temps.

Un element important és la datació. El conjunt ceràmic recollit del rebliement del col·lector va resultar molt homogeni. La ceràmica fina era representada per blaus catalans i valencians (principalment de Manisses) del segle xv. Destaquen alguns fragments amb representació de l'escut de la ciutat de Barcelona en el fons. La ceràmica decorada amb verd i manganès resultà percentualment més nombrosa. Contenia majoritàriament peces amb decoració exclusiva en manganès. Els motius es reduïen a escuts o estrelles de sis puntes, a

voltes inscrites en cercles polilobulats, pintats en el fons. Es tracta de produccions tardanes d'aquesta ceràmica que s'inscriuen dins la primera meitat o el primer terç del segle XV, que, en darrera instància, és la cronologia que es proposa. Això implica que el col·lector era contemporani de la sinagoga i que, per tant, en formava part.

9. La intervenció arqueològica del 2015

Després dels excel·lents resultats de la campanya del 2014, des del Centre Bonastruc ça Porta es prengué la determinació d'explorar la cambra adjacent a l'espai excavat. Es tracta d'una cambra rectangular, coneguda amb el nom de la «cava», closa per quatre murs i a la qual s'accedia per una porta que comunica amb el pati central. L'interès de realitzar-hi un sondeig venia, principalment, del fet que les parets de ponent i migdia tocaven a l'àrea excavada l'any anterior i, per tant, hi havia la possibilitat que les restes documentades tinguessin continuïtat pel subsol de la «cava». De tota la superfície, únicament s'excavà el terç septentrional de l'habitació, que és el que limitava pròpiament tant amb les restes trobades en la campanya anterior (per l'oest) com amb el dipòsit d'aigua que, presumiblement, hauria estat la piscina del micvé (pel nord).

L'actual pavimentació de la sala i la seva preparació estaven disposades sobre un estrat de terra sorrenca i solta que cobria un conjunt de romanalles d'èpoques diverses. Aquí i allà es localitzaren restes pertanyents a un paviment de calç que, originalment, es devia estendre per la superfície de la cambra, però que només es conservava, força malmès, a bona part del quadrant nord-est de l'àrea excavada, així com, de manera molt més fragmentària, en altres punts. Un segon element documentat fou el llindar de la porta que s'obre a la cantonada nord-oest de la «cava» i que posa en comunicació aquest espai amb el del bany i allò que s'ha interpretat com el vestidor del micvé. La porta era, en origen, un xic més ampla, com ho demostra el fet que l'extrem d'un dels dos blocs del llindar quedava per sota de la paret actual. Immediatament al sud s'estenia, lliurant-s'hi, allò que restava d'un altre paviment més antic que el de calç, fet de toves rectangulars vermelles i de característiques afins a les del trobat en la campanya del 2014, si bé quedava en una cota una mica més alta i, en conseqüència, marcava un petit esglaó just al nord de la porta. En qualsevol cas, ambdós paviments i el llindar funcionaven conjuntament en una mateixa estructura. Per l'espai on no s'havien conservat restes de

cap dels paviments s'estenia un estrat de terra poc compacta barrejada amb nombroses restes de runa. En llevar-la, per una banda es trobà una estructura de pedres lligades amb morter i sobre la qual s'havia construït posteriorment la paret oest de la «cava»; es tractava del límit oriental del dipòsit d'obra o col·lector documentat en la campanya del 2014. Per una altra banda, aflorà per totes bandes la roca natural, que presentava tot un conjunt de reguerons i canals que no semblaven fruit de l'erosió natural, sinó obrats per la mà humana expressament per reconduir l'aigua que s'escolava per la roca amb la intenció de concentrar-la allà on interessava i aprofitar-la. Alguns dels recs menaven fins a una gran cavitat de boca circular situada al quadrant sud-oest, que s'enfonsava de manera considerable i era clarament artificial, tal com revelen les marques d'escoda que s'apreciaven a la paret. Aquest forat estava farcit de terra barrejada amb abundoses restes de runa, pedres i una gran quantitat de materials, particularment de ceràmica de cuina i restes faunístiques.

Malauradament, ara com ara no és possible de situar cronològicament l'obertura d'aquest sistema de canals i dipòsits, però és segur que es produí en un moment anterior a la instal·lació de la sinagoga, ja fos en època medieval o abans. Més endavant, quan deixà d'ésser útil, s'obliterà, juntament amb tota la zona, amb terra, pedres, runa i deixalles de tota mena per aconseguir un sòl regular i anivellat. Les restes ceràmiques documentades, a més del fet que al damunt d'aquest anivellament es trobin el paviment i les evidències de la porta que funcionaven amb el micvé, fan pensar que la regularització de l'espai estigué relacionada amb l'establiment de la tercera sinagoga de la ciutat.

10. Conclusions

A través de la documentació sabem que la darrera sinagoga es va establir en uns patis de cases arruïnades que l'almoïna jueva va adquirir a finals del 1434. El decret reial d'expulsió del 1492 forçava els jueus a desprendre's de les darreres propietats, entre les quals hi havia la sinagoga. Els registres notariais de les successives vendes consignades en els anys immediatament posteriors, la ubiquen a l'àmbit nord-oriental de la seu del Centre Bonastruc çà Porta. També permeten definir-ne alguns espais, com el pati que s'estenia a migdia de l'edifici de l'escola i dels banys.

Les dues intervencions arqueològiques realitzades als anys 2014 i 2015 van identificar el micvé, que s'havia preservat sota l'aparença d'una cisterna. Les estructures descobertes conformaven un espai tancat on l'element central era

el dipòsit o piscina ritual de planta quadrada. Se situava a la planta baixa de la sinagoga. De fet, ocupava parcialment un antic porxo o sala oberta al pati de migdia a través de dos arcs. L'accés es realitzava des del pati on hi havia un col·lector, una mena de bassa d'obra molt ben feta, que recollia l'aigua de pluja i la conduïa al micvé després d'haver-la filtrat. La porta es localitzava a la paret on s'obrien els dos arcs esmentats que la flanquejaven. Del de ponent se'n conservava el testimoni d'un dels brancals de pedra. Probablement es va mantenir com a accés al pati. L'altre, el de llevant, es va paredar aleshores, i encara es conserva en el tram que avui separa la cisterna de la «cava».

La «cava» és el nom que rep l'estança veïna a la cisterna per la banda de migdia i es va explorar parcialment el 2015. No s'ha pogut esclarir si, en el segle xv, era ja un espai cobert, però obert, o si formava part del pati. Cal anotar, però, que en aquell moment el sòl lluïa un paviment de toves vermelles.

De la porta se'n conserva el lllindar i l'arrencament dels brancals. Menava a un petit vestíbul que es perllongava cap al nord formant una estreta cambra adjacent a la piscina per la banda de ponent. Se n'ha descobert el mur de tanca occidental i el sòl original de toves rectangulars vermelles. Els arqueòlegs la vam anomenar «el vestidor», una referència totalment hipotètica, ja que es desconeix la funció real que tingué.

Des del vestíbul també es facilitava l'accés a l'aigua del micvé mitjançant un marxapeu llarg de pedra disposat en xamfrà a l'angle sud-oest del dipòsit. El contacte amb l'aigua podia ser gradual mercès a un replà de lloses de pedra que encara es conserva encastat a la paret de migdia.

El micvé es va desmantellar a principis del segle xvi. Es va enderrocar la paret del «vestidor» i es va abocar runa i sediment per tal de regularitzar un nou nivell de circulació. La piscina es reconvertia en una cisterna que conservava encara bona part de la fesomia original. Un dels primers elements eliminats devia ser l'escala o graonada que assegurava la immersió gradual al micvé, però que resultava del tot innecessària per a la nova funció. Més endavant, entre els segles xvii i xviii, es bastia la paret que delimita la cisterna per la galta oest i la barana de pedra on es va aprofitar una vella llinda de finestra.

Bibliografia

BOADAS, Joan. *Girona després de la Guerra de Successió: Riquesa urbana i estructura social al primer quart del segle xviii*. Girona: Ajuntament de Giro-

- na: Institut d'Estudis Gironins: Diputació de Girona, 1986. (Col·lecció de monografies de l'Institut d'Estudis Gironins; 13)
- CANAL, Eduard; CANAL, Josep; NOLLA, Josep Maria; SAGRERA, Jordi. «La catedral de Girona: l'entrada del complex episcopal dins murs entre els segles X-XI». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], 45 (2004), p. 140-159.
- *La forma urbana del call de Girona*. Girona: Ajuntament de Girona, 2006. (Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica; 7)
- *Girona: de Carlemany a l'any 1000: El trànsit d'una ciutat antiga a l'època medieval*. Girona: Ajuntament de Girona, 2003. (Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica; 5)
- *Els jueus i la ciutat de Girona*. Girona: Ajuntament de Girona, 1995. (Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica; 1)
- DENJEAN, Claude. «Vivre sa judéité à Puigcerdà de 1260 à 1348». En: ROMANO, David (ed.). *Actes del col·loqui Mossé ben Nahman i el seu temps (Girona, 1994)*. Girona: Ajuntament de Girona, 1995, p. 241-256.
- ESCRIBÀ, Gemma; FRAGO, Maria Pilar. *Documents dels jueus de Girona 1124-1595*. Girona: Ajuntament de Girona, 1992.
- FELIU, Eduard. «Salomó ben Adret, mestre de la llei jueva». *Tamid*, 4 (2002-2003), p. 35-109.
- FORCANO, Manuel; PLANAS, Sílvia. *Història de la Catalunya jueva: Vida i mort de les comunitats jueves de la Catalunya medieval*. Girona: Ajuntament de Girona, 2009.
- FREIXAS, Pere; NOLLA, Josep Maria; SAGRERA, Jordi; SUREDA, Marc. «La Seu, promotora urbanística. Les escales de la Pera». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], 45 (2004), p. 283-297.
- FRIGOLA TRIOLA, Josep. «Intervenció al Centre Bonastruc ça Porta (Girona)». En: PUIG GRIESSENBERGER, Anna Maria (dir.). *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Girona, 15 i 16 de juny de 2012)*. Girona, 2012, p. 515-518.
- GUILLERÉ, Christian. «Juifs et chrétiens à Gérone au XIVème siècle». En: *Jornades d'Història dels Jueus a Catalunya. Actes (Girona, abril 1987)*. Girona: Ajuntament de Girona, 1990.
- HARVEY, Iñaki Olazabal. «Entre histoire et mémoire: les lieux de mémoire juifs dans la conscience gironine». En: *Actes del I Congrés per a l'Estudi dels Jueus en Territori de Llengua Catalana*. Barcelona; Girona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2004, p. 219-232.
- HUSER, Astrid. «L'ensemble culturel juif médiéval de Montpellier». En: *Medieval Europe (Paris, 2007). 4e Congrès International d'Archéologie Médiévale*

et Moderne [en línia]. París: Université Paris 1. <<http://medieval-europe-paris-2007.univ-paris1.fr/A.Huser.pdf>>.

- IANCU-AGOU, Danièle. «L'historiographie contemporaine autour du *mikvé* médiéval de Montpellier». *Études Héraultaises*, 47 (2016): *Jean Nougaret le Languedocien (1939-2013). Hommages à sa mémoire*, p. 96-99. [Cita els treballs recents de Michaël Iancu (2007 i 2011)]
- «Le patrimoine juif médiéval en France : entre histoire, archéologie et tradition orale». En: SALMON, Paul; SIGAL, Laurence (ed.). *L'Archéologie du judaïsme en France et en Europe*. París: La Découverte, 2011, p. 81-92.
- *Provincia judaica: Dictionnaire de géographie historique des juifs en Provence médiévale*. París; Lovaina: Peeters, 2010. (Collections de la Revue des Études Juives; 48)
- IANCU-AGOU, Danièle; IANCU, Carol. «Le mikveh et la communauté juive montpelliéraine au Moyen-Âge». *Bulletin Historique de la Ville de Montpellier*, 7 (1987), p. 5-13.
- KAPLAN, Aryeh. *Le acque dell'Eden: Il mistero della mikvah: rinnovamento e rinascita*. Roma: Edizioni Dehoniane, 1996.
- MARQUÈS, Jaume. «La sinagoga situada a ponent del carrer de la Força». En: *Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes (Girona, abril 1987)*. Girona: Ajuntament de Girona, 1990, p. 225-235.
- «Sobre los antiguos judíos de Gerona». *Sefarad* [Madrid], 23 (1963), p. 22-36.
- MIRAMBELL I BELLOC, Enric. «Documents referents a la sinagoga i al cementiri jueus de Girona». En: *Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes (Girona, abril 1987)*. Girona: Ajuntament de Girona, 1990, p. 237-244.
- «Los judíos gerundenses en el momento de su expulsión». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], 24 (1978), p. 5-19.
- NOLLA, Josep Maria; PALAHÍ, Lluís; SAGRERA, Jordi; SUREDA, Marc; CANAL, Eduard; GARCÍA, Gustau; LLOVERAS, María José; CANAL, Josep. *Del fòrum a la plaça de la Catedral: Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*. Girona: Ajuntament de Girona, 2008. (Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica; 8)
- PLANAS I MARCÈ, Sílvia. «Les comunitats jueves de Catalunya: l'àrea de Girona». En: MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA. *Catalunya jueva*. Barcelona: Àmbit, 2002, p. 56-85.
- «Nuevos datos sobre las sinagogas de Girona». En: TARGARONA BORRÁS, Judit; SÁENZ-BADILLOS, Ángel (ed.). *Jewish Studies at the Turn of the Twen-*

- tieth Century: Proceedings of the 6th EAJS Congress (Toledo, July 1998)*. Leiden; Boston; Colònia: Brill, 1999, vol. 1, p. 493-503.
- RIERA I SANS, Jaume. «Els avalots de 1391 a Girona». En: *Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes (Girona, abril 1987)*. Girona: Ajuntament de Girona, 1990, p. 95-160.
- *Els poders públics i les sinagogues: segles XIII-XV*. Girona: Patronat del Call de Girona, 2006. (Girona Judaica; 3)
- ROMANO, David. *Bonastruch Benvenist, último recaudador judío hispánico*. Barcelona, 1991. [Inèdit]
- ROMANO, David (ed.). *Per a una història de la Girona jueva*. Girona: Ajuntament de Girona, 1988. (Història de Girona; 3)
- SAGRERA, Jordi. «L'excavació d'una casa del segle XIII en el Centre Bonastruch ça Porta de Girona». En: FRIGOLA TORRENT, Joan (dir.). *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Besalú, 13 i 14 de juny de 2014)*. Girona, 2014, p. 389-394.
- SCANDALIATO, Angela. «I bagni ebraici: l'esempio di Siracusa». En: Ídem. *Judaica minora sicula: Indagini sugli ebrei di Scicilia del Medioevo*. Florència: La Giuntina, 2006 (Testi e Studi; 18), p. 399-422.
- SIMON REIG, Josefina. «Intervenció preventiva al Centre Bonastruch ça Porta (Girona)». En: PUIG GRIESSENBERGER, Anna Maria (dir.). *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Girona, 15 i 16 de juny de 2012)*. Girona, 2012, p. 559-562.
- VICENS VIVES, Jaume. *El gran sindicato remensa, 1488-1508: La última etapa del problema agrario catalán durante el reinado de Fernando el Católico*. Madrid: CSIC. Patronato Marcelino Menéndez Pelayo, 1954.
- *Historia de los remensas (en el siglo XV)*. Barcelona: Vicens Vives, 1978.

Apèndix 1. Operacions econòmiques dels jueus de l'aljama de Girona (1492)

<i>Data</i>	<i>Venedors</i>	<i>Bé transaccionat</i>	<i>Compradors</i>	<i>Preu</i>	<i>Altres</i>
1492/06/28	Miquel Escola, prevere beneficiat de la seu de Girona	1 cens sobre hospicium al call	Gaspar Xatmar, canonge de la seu de Girona	30 II	Cens anual de 30 s de la casa que havia comprat a Lleó Aninay. AHG, reg. 497, f. 93r.
1492/06/28	Lleó Aninay, jueu de Girona	1 hospicium al call jueu	Miquel Escola, prevere beneficiat de la Seu de Girona	60 II	Es ven 1 hospicium, una de les afrontacions del qual és la sinagoga i l'escola dels jueus de Girona al call jueu. AHG, reg. 497, f. 92v-93r.
1492/06/28	Jucef de Piera	1 hospicium	Antoni Baldomar, prevere canonge de la seu	15 II	1 hospicium al call jueu pròxim a la sinagoga. AHG, reg. 496, f. 192r-195.
1492/07/03	Bonastruch Benvenist, jueu de Girona	1 verger	Antoni Baldomar, prevere canonge de la Seu	100 s	1 verger al mig del call jueu. AHG, reg. 496, f. 192r-195.
1492/07/09	Lleó Aninay, Salamó Sdra, Salamó Samuel, Levi Issach (rectors de l'aljama), Jucef de Piera, Salamó Samuel, Benvenist Astruch, Samuel Lleó (almoiners almoïna), i Bonastruch Benvenist, Mossé Vidal, Astruch Taroc, Astruch Vidal de Carcassona, jueus de l'aljama.	La sinagoga amb els seus edificis adjunts (escola de les dones, hospital i banys)	Jordi Rafart, prevere de la Seu de Girona	30 II	Tots els edificis que formaven part del complex sinagoga de la comunitat jueva de Girona. AHG, reg. 496, f. 192r-195.

<i>Data</i>	<i>Venedors</i>	<i>Bé transaccionat</i>	<i>Compradors</i>	<i>Preu</i>	<i>Altres</i>
1492/07/11	Lleó Aninay, Salamó Sdra, Salamó Samuel, Levi Issach (rectors de l'aljama), Jucef de Piera, Salamó Samuel, Benvenist Astruch, Samuel Lleó (almoiners almoïna), i Bonastruch Benvenist, Mossé Vidal, Astruch Taróç, Astruch Vidal de Caracossa, jueus de l'aljama.	Cens anual sobre 1 hospicium	Joan Guilana	10 II	Cens anual de 6 s i 8 d que reben anualment per 1 hospicium al cap del carrer Ballesteries de Girona. Francesc Guilana, escriptent difunt de Girona, el paga a l'almoïna dels jueus per la festivitat de Sant Joan. AHG, reg. 496, f. 192r-195.
1492/07/14	Lleó Aninay, Salamó Sdra, Salamó Samuel, Levi Issach (rectors de l'aljama), Astruch Abraham, Bonastruch Benvenist, Yuceff de Piera, Astruch Taróç, Bellshom Mahir Caracosa, Salamó Abraham, Vidal Astruch de Caracossa, Mossé Vidal, Benvenist Astruch	Fossar dels jueus de Monjuïc	Joan Sarriera, miles de la ciutat de Girona	60 II	Els representants de la comunitat es venen el cementiri i totes les possessions i drets que hi ha carregades. AHG, reg. 496, f. 200r-201r. També es troba al reg. 497, f. 104r-v.
1492/07/14	Lleó Aninay, Salamó Sdra, Salamó Samuel, Levi Issach (rectors de l'aljama), Astruch Abraham, Bonastruch Benvenist, Yuceff de Piera, Astruch Taróç, Bellshom Mahir Caracosa, Salamó Abraham, Vidal Astruch de Caracossa, Mossé Vidal, Benvenist Astruch	Cens anual sobre 1 hospicium	Joan Ramon Llaners, mercader de Girona	8 II	Cens anual de 16 d que Narcís Rovira, apotecari de Girona, i la seva muller Caterina paguen a l'almoïna dels jueus per 1 hospicium al cap del carrer Ballesteries de Girona. El pagament es formalitza per la festivitat de Sant Joan. AHG, reg. 496, f. 202r-204v.

<i>Data</i>	<i>Venedors</i>	<i>Bé transaccionat</i>	<i>Compradors</i>	<i>Preu</i>	<i>Altres</i>
1492/07/17	Lleó Aninay, Salamó Sdra, Salamó Samuel, Levi Issach	1 cens d'un pati	Carles Cerdà, notari de Girona	100 s	Cens que donen a Carles Cerdà per anar pagant el deute pendent. AHG, reg. 497, f. 105v.
1492/07/17	Bonastruch Benvenist	Venda 1 deute	Bartomeu Reixac de Campllong i Pere Gidi de Sant Daniel		Els drets sobre 4 ducats d'or que li devia Amador Vilari de Franciac. AHG, reg. 497, f. 105v.
1492/07/17	Astruch Abraham del Portal i muller Bonadona, jueus de Girona	1 hospicium al call jueu	Bartomeu Feliu de Pujals dels Cavallers	60 II	I casa al carrer de Sant Llorenç de Girona. Una de les afrontacions és un pati de l'aljama de Girona. AHG, reg. 496, f. 193v-195v.
1492/07/17	Astruch Abraham del Portal	Cobrament diners pendents	? Mercader de Girona	7 s	Deute pendent. AHG, reg. 497, f. 106v.
1492/07/20	Lleó Aninay	Procura	Joan Nadal, paraire de Girona		Fa procurador perquè li cobri els deutes pendents tant personals com d'institucions. AHG, reg. 497, f. 106v.
1492/07/23	Lleó Aninay, jueu de Girona	1 hospicium al call jueu	Miquel Escola, prevere beneficiat de la seu de Girona	60 II	Es ven un 1 hospicium, una de les afrontacions del qual és la sinagoga i l'escola dels jueus de Girona al call jueu. AHG, reg. 497, f. 109r.

<i>Data</i>	<i>Venedors</i>	<i>Bé transaccionat</i>	<i>Compradors</i>	<i>Preu</i>	<i>Altres</i>
1492/07/23	Bartomeu Feliu de Pujals dels Cavallers	Lloguer 1 hospiciu	Pere Fren, mercader de Girona		Procura perquè li llogui la casa que ha adquirit al carrer de Sant Llorenç. Amb una nota marginal: qui acaba essent el procurador és Joan Bruguier, mestre de cases. AHG, reg. 497, f. 109r.
1492/07/24	Bonastruch Benvenist, jueu de Girona	Pensió anual per 1 censal	Baldiri Agullana, ciutadà de Girona	5 ll	Pensió anual de 5 s i 6 d per un censal de preu total 5 ll. AHG, reg. 496, f. 211r-212r.
1492/07/29	Bonastruch Benvenist, jueu de Girona	1 pensió, 1 censal	Baldiri Agullana, ciutadà de Girona		45 ll de censal que té a Antoni Riera, de la parròquia d'Orffes, i del qual se li paguen 8 ll anuals. AHG, reg. 496, f. 211r-212r.
1492/07/29	Bonastruch Benvenist, jueu de Girona	1 casa	Baldiri Agullana, ciutadà de Girona	?	Una casa que reconeix tenir al call jueu. AHG, reg. 496, f. 211r-212r.
1492/07/29	Bonastruch Benvenist, jueu de Girona	1 hospiciu	Joan Serra, doctor en lleis de Girona	32 ll	Una casa que té al carrer de Sant Llorenç. AHG, reg. 496, f. 211r-212r.
?	Lleó Aninay, Salamó Sdra, Salamó Samuel, Levi Issach (rectors de l'aljama) i els almoiners de l'aljama, Benvenist Astruch, Samuel Lleó	Cens anual sobre 1 hospiciu	Miquel Vilanova, miles de Girona	10 ll	Cens anual de 6 s i 8 d per 1 hospiciu que els paga Francesc Guilana, escrivent de Girona. AHG, reg. 496, f. 211r-212r.

Apèndix 2: Documents⁶⁶

1

1492, juny, 20. Girona.

Còpia de la crida general feta des de la cort reial de Girona per avisar a tothom qui ho vulgui que té la possibilitat d'adquirir els béns dels jueus, ja que aquests en els pròxims dies han de deixar el regne.

AHG, Girona-8, Pere Escuder, reg. 93, f. 144r.

Ojats tothom, generalment que us notifiquen e us fan a saber los magnífichs mossèn Miquel de Vilanova, cavaller regent [de] la vegueria de Gerona e veguer de Besalú, e Joan de Terrades, batle de Gerona, comissaris e subdelegats dels altres comissaris, per la magestat del sereníssimo e potentíssimo senyor nostre lo senyor rey. Delegats sobre la expulsió dels pèrfidos jueus de les sues terres e senyories faedora, havent los dits subdelegats comissaris en aquestes coses de l'altre subdelegat, lur companyon, per lur poder de part del dit molt alt senyor rey, ab tenor de la present pública crida íntima, e notifica a tothom. Generalment qui vulla comprar béns, tant mobles, com immobles, e seents, drets e actions dels béns dels dits jueus, si aquells los dits jueus em los dies de la lur partida en tals vendre volran, com lo dit senyor rey, ab ses pròpies letres, ha donada e dona plena licència e facultat a tots e sengles qui vullen comprar dels béns dels dits pèrfidos jueus, que sens temor de cort e sens incorriment de pena alguna, que aquells tals dits béns, tant mobles, com

66. En la transcripció del document en català s'han seguit els següents criteris: Puntuació del text segons l'ús actual. Ús de l'accent i la dièresi segons la normativa ortogràfica actual, però respectant la pronunciació de l'època. Regularització de majúscules i minúscules i de la separació de mots (incloent-hi l'ús del guionet i de l'apòstrof) segons l'ús actual. Regularització de *u/v* i de *ij* segons el seu valor fonètic. La transcripció ha estat revisada per Pere Casanellas a partir d'un facsímil.

En la transcripció del document en llatí s'han seguit els següents criteris: Puntuació del text. Regularització de majúscules i minúscules (entre els mots que van amb majúscula inicial s'hi han inclòs els gentilicis). Regularització de *u* i *v* segons que es tracti de vocal o de consonant. Transcripció de *i* i *j* per *í*. Desenvolupament de les abreviatures si no hi ha dubte. Les lletres il·legibles s'indiquen amb punts entre claudàtors. La transcripció ha estat revisada per Pere Casanellas a partir d'un facsímil.

inmobles, e sehents, e encare drets e actions de censals, violaris, censos ab drets^a e sens drets^b e senyories e alous e altres qualsevol drets. Sots qualsevol nom sien compreses, puixen comprar tant ab encant, com sens encant, e corredor e sens corredor, estant dins cases, com fora cases, al millor mercat e ab los dits jueus amigablement, e no ab forsa alguna se poran concordar. E però aquesta tal licència sia a tota condició de gents notòria, los dits senyors de commissaris han manada la present crida ésser publicada ab so de trompa en la present ciutat de Gerona. Quamquidem preconitzacione Ioannes de Sancto Clemente, preco et curritor publicis, et iuratus curie regie Gerunde retulit se die vicesium mensis iunii anno a nativitate Domini millesimo cccc nonagesimo secundo de dictorum dominorum commissariorum. Iussu publicisse per dictam civitatem Gerunde et eius loca solita sono tube promitimus emisso prout in processu de hiis in curia regia Gerunde continuato plenius habeatur.

a. drets, *ms.* dretes. *b.* drets, *ms.* dretes.

2

1492, juliol, 9. Girona.

Els administradors de l'aljama venen a Jordi Rafart, prevere beneficiat de la seu de Girona la sinagoga dels jueus i els seus edificis adjacents com l'escola dels jueus, l'escola de les dones, l'hospital i els banys. El preu de la venda és de 30 lliures.

AHG, Girona-8, Pere Escuder, reg. 93, f. 141r-142v.

Publicat per MIRAMBELL I BELLOC, «Documents referents a la sinagoga», p. 238-242. Es transcriu a continuació del manuscrit.

Noverint universi quod nos, Leo Aninay, Salamo Sdra, Salamo Samuel, Levi Issach, Iudei, anno presenti rectores et administratores aliame Iudeorum Gerunde, quo anno non summus, nisi quatuor rectores quamvis pro Regium privilegium debeant eligi quinque, cum in hoc anno, propter singularium Iudeorum dicte aliame diminucione,^a non potuerunt eligi, nisi nos predicti prout de nostra electione constat instrumento confecto in posse venerabilis et discreti Nicholay Rocha, notarii publici Gerunde, die quintadecima mensis

Ianuarii proxime lapsi. Et nos, Bonastrucus Benvenist, Yoceffus de Piera, Strucus Teros, Belzom Mayr Caracosa, Salamo Abram, Vitalis Struch de Carcassona, Mosse Vidal et Benvenist Struch, omnes Iudei et singulares habitatores dicte aliame, Iudeorum dicte civitatis Gerunde, scientes et attendentes quod nos et omnes alii Iudei presentis civitatis et omnium regnorum serenissimi domini Regis ex regiis provisionibus in civitate Gerunde et [f. 141v] per regna et dominia dicti domini Regis publicatis, debemus stricti sumus^b exire a toto dominio eiusdem domini Regis; et eo ipsa omnia bona nostra, et dicte aliame nobiscum, debemus et possumus asportare, et etiam^c ea bona et alia bona immobilia possumus vendere et alienare aut donare et de eorum preciiis debita nostra et dicte aliame solvere. Et quia nos nomine dicte aliame tenemus et possidemus pro puro, libero et francho alodio quasdam domos vocatas *les scoles* dicte aliame Iudeorum et *de les dones* Iuderaum Gerunde ad^d faciendum officium iuxta ritum Iudeorum de dedicatum, et hospitalis et balneorum,^e situs intus callum iudaycum dicte civitatis Gerunde, prout inferius designabuntur et confrontantur, in quaquidem *scola* propter expulsionem nostram fiendam et dum^f expulsi fuerimus dictum officium, iuxta dictum ritum Iudeorum, amodo non fiet, et quia speratur quod facta dicta expulsione de nobis in nostri vilipendium dicta^g scola dirrueritur. Et etiam cum nos pro solvendis debitis, in quibus dicta aliama tenetur habeamus valde necessarias peccunie quantitates pro quibus habendis non habemus modum aliquem, nisi per viam venditionis bonorum, rerum, iocalium,^h et iurium tam mobilium quam immobilium dicte aliame; et hoc presertim quia non possumus recedere a dominio dicti domini Regis, nisi solutis primitus debitis et omnibus, in quibus teneatur dicta aliama, et quisque singularis per se teneatur.

Et attento quod magnifici domini Michael de Vilanova, miles, regens vicariam Gerunde, et vicarius Bisulduni, et Iohanes de Terrades, baiulus Gerunde, comissarii etⁱ subdelegati aliorum comissariorum per regiam magestatem delegatorum, super dictam expulsionem^j nostri mandarunt et fecerunt fieri et per civitatem Gerunde publicari voce preconia preconizacionem sequentem: *Ojats tothom generalment*, etc. Inseratur cum actu relationis prout est inserta in instrumento vendicionis facte superius per dictum Yusseffum de Piera a dicto Anthonio Baldomar, de quondam hospicio, die xxviii iunii proxime lapsi et postea pone ut sequitur. Ea propter deliberavimus^k dictas domos sive scolam, hospitale, balnea, insimul unita,^l precio subscripto vendere, et ipsum precium solvere in exonerationem debitorum dicte aliame.

Idcirco nos, dicti rectores et singulares dicte aliame, attentis et consideratis predictis et aliis circa hec considerandis, gratis et ex certa nostri sciencia,

per nos et nostros successores et dictam aliamam utilitate et necessitate predictis, in et super hiis dominis et contenta,^m vendimus et titulo pure et perfecte vendicionis tradimus seu quasi tradimus vobis discreto, Georgio Raffard, presbitero beneficiato in ecclesia sedis Gerunde, ementi nomine vestro proprio et ut layce et private persone, et de pecuniis vestris propriis, vestris industria et labore acquisitis, vestris bonisⁿ et quibus volueritis perpetuo, pro libero et francho alodio, omnes illas domos^o vocatas *les scoles* dicte aliame Iudeorum, et *de les donas* Iudearum, et hospitale^p et balnea,^q sitas in calli iudaiyci Gerunde, con[....] insimul contiguas^r in civitate Gerunde, intus callum iudaycum Gerunde, quasdam habemus, tenemus et possidemus, pro puro, libero et francho alodio,^s prout affrontantur ab oriente in hospicio discreti Michaelis Scola, presbiteri, benefficiati dicte sedis ecclesie,^t quod fuit mei dicti Leonis Aninay, quod sibi vendidi; a meridie in carraria publica dicti calli; ab occidente in quodam patio domorum dirrutarum, mediante dicta carraria publica superius —dictam carrariam est constructum quodam sustrum ipsarum domorum; et acircio in hospicio, quod fuit Iohannis Miro, quondam conversi, mercatoris Gerunde, mediante alia carraria publica dicti calli; hanc autem vendicionem de predictis domibus sive scolis, hospitali, balneis cum introhitibus, exitibus et cum simborio et apparatibus^u dictarum scolarum, et cum solo, fundamentis, portis, portalibus, scalis, biguis, sustris, tegulis, tegulatis, cabironis et aliis omnibus et singulis in se habentibus. Et cum omnibus iuribus et pertinentiis suis,^v cumque omnibus melioramentis et augmentis ibi factis, et decetero faciendis, de abisso usque ad nubes, prout melius et utilius ad vestrum vestrorumque bonum. Et sanum intellectum potest intelligi sine dici sic vobis et vestris et quibus volueritis perpetuo, pro libero, et franco alodio facimus precio, videlicet triginta duarum librarum monete currentis, quas a vobis confitemur habuisse et recepisse, [f. 142r] nam eas de nostri omnium voluntate tradidistis, numerando michi dicti Leoni Aninay altero ex dictis rectoribus ipsius aliame.

Easque convertere promittimus in solvendo ac luendo censualia et alia debita et onera dicte aliame. Renunciando exceptioni peccunie non numerate, non habite et non recepte et doli, mali et actioni in factum et omni exceptioni et legi qua deceptis ultra dimidiam iusti precii subvenitur et omni alii iuri, usui, rationi et consuetudini contra hec repugnantibus. Et si plus nunc valet, valebitve de cetero hec vendicio precio pro contento. Totum illud plus vobis et vestris et quibus volueritis perpetuo damus et scienter diffinimus et remittimus donacione et remissione pura et irrevocabili inter vivos constituentes nos predicta que vobis vendimus vestro vestrorumque nomine possidere vel

quasi donetur inde corporalem seu quasi accepitis possessionem, quam liceat vobis et vestris, quandocumque volueritis accipere et eam acceptam penes vos et vestros et quos volueritis perpetuo licite retinere, concedendo nichilominus et dando vobis et vestris et quibus volueritis perpetuo in predictis omnia iura et loca nostra et dicte aliame et cuiuslibet nostrum tam coniunctum quam divisim, omnes voces, vices, rationes et actiones reales et personales, mixtas, utiles et directas, ordinarias et extraordinarias, ac rei persecutorias et alias quascumque nobis et nostris coniunctum et divisim et dicte aliame pertinentia et pertinetes ac pertinentia debentes et debentia quoquomodo. Quibus iuribus, locis, vocibus, vitibus, racionibus et accionibus predictis possitis vos et vestri et quos volueritis super predictis dicte agere et experiri in iudicio et extra iudicium, agendo et deffendendo ac aliis cunctis modis contraque cunctas personas et res, prout et quemadmodum nos facere poteramus ante huiusmodi instrumenti confeccionem et iurium cessionem ac possemus nunc vel etiam postea quandocumque. Nos enim facimus et constituimus inde vos et vestros et quos volueritis perpetuo in premissis veros dominos et procuratores, ut in rem vestram propriam ad habendum, tenendum et possidendam et alias faciendum inde vestras et vestrorum omnimodas voluntates. Et sic per nos et nostros convenimus et promittimus vobis et vestris quod predictam que vobis vendimus faciemus vos et vestros et quos volueritis perpetuo pro puro, libero et francho alodio habere, tenere, et possidere in sana pace et secure contra cunctas personas.

Et inde vobis et vestris firmiter teneri volumus et promittimus de firma et legali evicione, sumptibus et interesse eorundem tortis est extra. Si forte per aliquem, vel aliquos, in premissis vel aliquo premissorum^w que vobis vendimus vel eorum occasione questio aliqua his peticio vel demanda, mota vel facta fuerit seu movebitur, aut fiet qualitercumque in iudicio vel extra, sive in predictis obtinueritis sive subcubueritis. Et pro premissis omnibus et singulis attendendis, firmiter et complendis tenendis et observandis, et pro firma et legali predictorum evicione et interesse eorundem obligamus vobis dicto emptori et vestris omnia et singula bona et iura nostra, et dicte aliame et utriusque nostrum in solidum mobilia et immobilia habita et habenda ubique.

Renunciantes scienter super hiis benefficiis et iuribus cedendarum et dividendarum accionum et novarum constitutionum, et epistole divi Adriani et consuetudini barchinonensi, loquenti de duobus vel pluribus insolidum se obligantibus et omni alii iuri hiis obvianti. Et, ut predicta omnia et singula maiori robore fulciantur, nos, dicti rectores et alii singulares superius nomi-

nati, iuramus sponte per Dominum Deum et super decem precepta legis que Deus dedit Moysi in monte Sinay, a nobis corporaliter iuxta ritum Iudeorum, et prout melius et solemnus fieri potest, in manu et posse notarii publici subscripti, tanquam publice persone, hec a nobis nomine vestro, et omnium quorum interest et intererit ac poterit interesse stipulantis et legitime recipientis corporaliter, tacta huiusmodi^s vendicionem et omnia alia et singula supradicta rata, grata, et firma semper habere, tenere et servare, attendere et complere et non contrafacere vel venire aliqua ratione, iure, modo vel causa.

Actum est hoc Gerunde, die nona mensis iulii, anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo secundo.

S[ig]+na [f. 142^v] Leonis Aninay, Salamonis Sdra, Salamonis Samuel et Levi Issach, rectorum et administratorum dicte aliame. S[ig]+na Bonastruchi Benvenist, Yosseffi de Piera, Struci Teros, Belzom Mayr Caracosa, Salamonis Abram, Vitalis Struch, Mosse Vitalis et Benvenist Struch, singularum Iudeorum predictorum omnium, qui hec laudamus, firmamus et iuramus.

Testes huius rei sunt: discretus Petrus Navet, presbiter benefficiatus ecclesie sedis, et Bartholomeus Caselles, magister domorum Gerunde. Et de firma dicti Belsom Mayr Caracosa, qui firmavit et iuravit predicta Gerunde dicta die, ut supra habetur, sunt testes: discretus Narcissus Cotxa, notarius, civis Gerunde, et Bartholomeus Mirayes, parrochie Sancti Danielis Gerunde. Et de firmis dictorum Salomonis Sdra, rectoris et Salamonis Abram, qui predictam firmarunt et iurarunt eadem die Gerunde, ut superius continetur, sunt testes venerabiles: Michael Domingo iunior, mercator, et Iohannes Scuder, parator Gerunde. Testes vero firmi^v dicti Bonastruchi Benvenist, qui predictam firmavit et iuravit eadem die ut superius continetur Gerunde, sunt: discretus Dalmacius Ombert, notarius Gerunde, et Petrus Mateu, parrochie de Silrano. Est verum quod dictum Levi Yssach, alter ex rectoribus predictis, firmavit et iuravit predictam Gerunde, die decima dictorum mensis et anni, et sunt testes venerabiles: Iacobus Carles, mercator, et Narcissus Serda, apothecarius, cives Gerunde.

a. diminucione, *interlineat.* *b.* stricti sumus, *escrit a sobre de la línia, al marge superior.* *c.* etiam, *interlineat.* *d.* vocatas *les scoles* dicte aliame Iudeorum et *de les dones* Iuderaum Gerunde ad, *interlineat i escrit fins a aliame sobre text ratllat.* *e.* et hospitalis et balneorum, *interlineat.* *f.* dum, *interlineat.* *g.* dicta, *interlineat i escrit damunt text ratllat.* *h.* iocalium, *interlineat.* *i.* et, *interlineat.* *j.* expulsionem, *ms. expulsione.* *k.* deliberavimus, *ms. delliberauimus.* *l.* hospitale, balnea, insimul unita, *interlineat.* *m.* utilitate et necessitate predictis, in et super hiis dominis et contenta, *interlineat.* *n.* bonis, *interlineat, amb algunes paraules més*

dificils de llegir. o. domos, interlineat. p. hospitale ms. hospitales (amb l'última lletra ratllada). q. balnea ms. balnearum contiguas (contiguas interlineat). r. calli iudayci Gerunde, con[.....] insimul contiguas in, interlineat. A continuació hi ha una paraula difícil de llegir, potser tunc. s. Quasdam habemus, tenemus et possidemus, pro puro, libero et francho alodio, interlineat. t. ecclesie, interlineat. u. et apparatibus, interlineat. v. suis, interlineat. w. premissorum, interlineat, escrit damunt eorum, ratllat. x. premissorum, interlineat. y. firmi, interlineat.

FIGURA 1. Imatge d'una dona usant el bany ritual mentre l'espòs l'espera al llit. Probablement és la imatge més antiga que s'ha conservat d'un bany ritual. (Alemanya, ca. 1428. Manuscrit il·luminat de la Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, MS Cod. Hebr 37, f. 79v)

FIGURA 2. Planta de la Força Vella de Girona sobre la trama urbana actual: 1. Castell o torre Gironella; 2. Barri de la catedral; 3. Catedral de Santa Maria; 4. Plaça de la Catedral, antic Mercadell medieval; 5. Espai que va ocupar el call jueu; 6. Carrer de la Força, antic carrer Major del Call.

FIGURA 3. Recinte del call reduït en el context de la Força Vella.

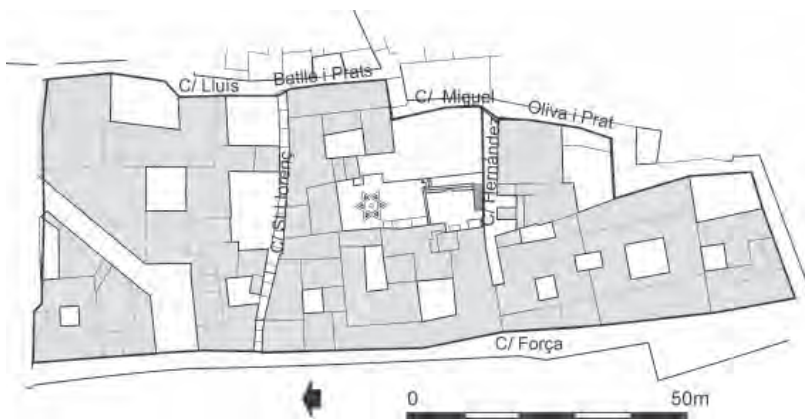

FIGURA 4. Planta del sector que havia ocupat el call reduït.

FIGURA 5. Traces urbanes medievals conservades a l'illa on es va implantar la sinagoga. En trama grisa s'ha destacat l'espai que ocupa la finca del Centre Bonastruc ça Porta: 1. Casa Colls-Labayen; 2. Pati principal del Centre Bonastruc ça Porta; 3. Casa medieval documentada en el pati inferior del Centre Bonastruc ça Porta; 4. Carreró Hernández; 5. Actual carrer de Sant Llorenç; 6. Carrer de la Força.

FIGURA 6. Forma urbana medieval del sector de la sinagoga implantada sobre el plànol actual. Els números que l'acompanyen són descrits al text.

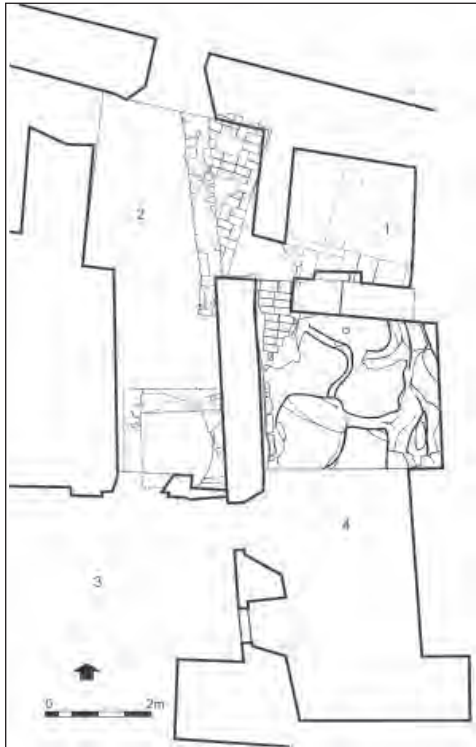

FIGURA 7.
Planta general de les estructures relacionades amb el micvé:
1. Cisterna; 2. Passadís;
3. Pati principal; 4. La «cava».

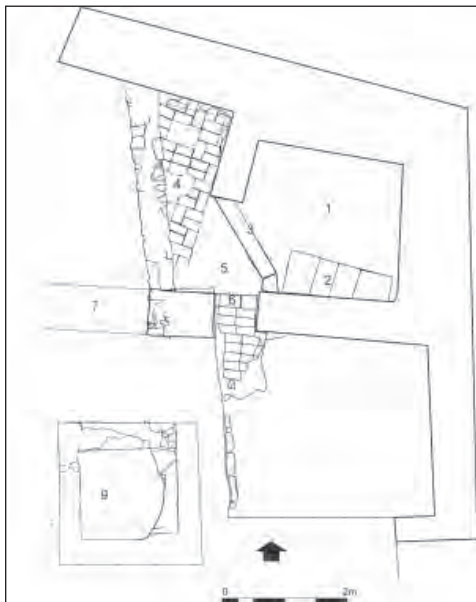

FIGURA 8.
Planta general de les estructures relacionades amb el micvé:
1. Piscina ritual; 2. Replà de lloses de pedra; 3. Llindar d'accés; 4. «Vestidor»;
5. Vestíbul; 6. Porta d'accés;
7. Arc d'accés al pati; 8. Porta principal d'accés al micvé; 9. Col·lector.

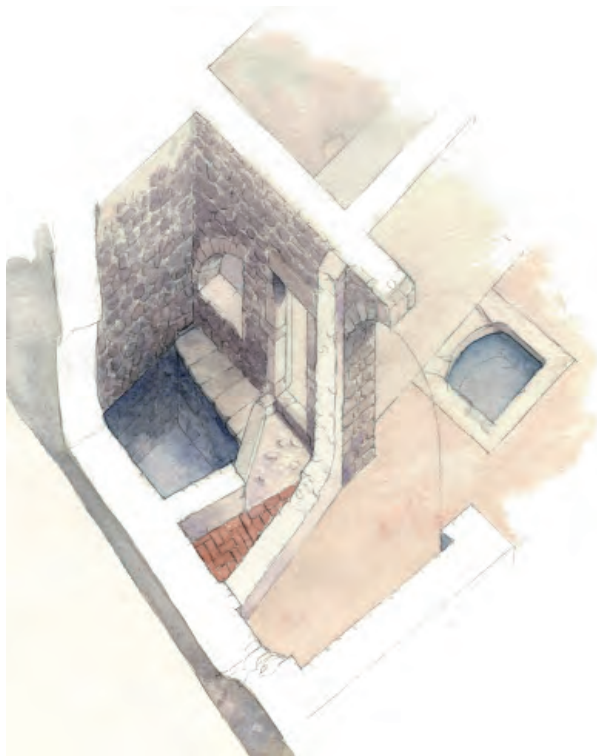

FIGURA 9. Planta general de les estructures relacionades amb el micvé: 1. Piscina ritual; 2. Replà de lloses de pedra; 3. Llindar d'accés; 4. «Vestidor»; 5. Vestíbul; 6. Porta d'accés; 7. Arc d'accés al pati; 8. Porta principal d'accés al micvé; 9. Col·lector.

FIGURA 10. Detall del «vestidor» amb el paviment de toves. Al fons, el mur que el separava de la cisterna, on es pot observar el mur antic en l'arrencament de la base.

FIGURA 11. Detall del marxapeu d'accés a la piscina, aparegut sota els murs de reforma d'època moderna.

FIGURA 12. Aspecte del col·lector, vist des del nord, ja buidat el rebliment.

FIGURA 13. Excavació de la «cava». En primer terme surt part de la paret del col·lector sota el mur actual. Al fons a la dreta, el paviment de toves i la porta d'accés al micvé.

FIGURA 14. Detall del paviment de toves i la porta d'accés al micvé, vist des de la «cava».

FIGURA 15. Detall interior de la cisterna, on s'aprecien les lloses de pedra que formaven el replà d'accés.

FIGURA 16. Materials representatius procedents del rebliment del col·lector: 1 a 4, 7 i 8. Ceràmiques decorades en manganès: 5. Blau català; 6 i 9. Blaus valencians.